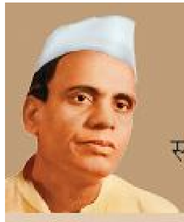
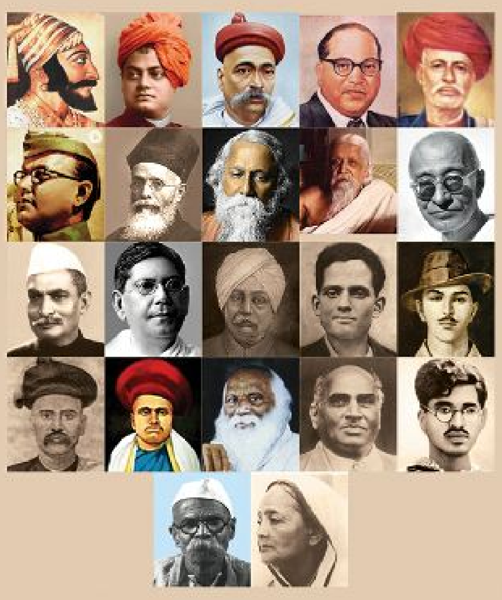

साकेत प्रकाशन

महान व्यक्तींच्या जीवनकथा

साने गुरुजी

वेध... थोरांच्या जीवनाचा

छत्रपती
श्री शिवराय

शिवाजी महाराजांचे भव्य जीवन डोळ्यांसमोर आले म्हणजे शतविचार स्फुरतात; परंतु आजच्या भारतीय परिस्थितीत त्यांच्या जीवन चरित्रातील सर्वधर्मसहिष्णुता व गरिबांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याची तळमळ या दोन गोष्टी सूर्यप्रकाशाप्रमाणे डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात.

19फेब्रुवारी 1630 रोजी पुण्यश्लोक श्री शिवरायांचा जन्म दिवस.

त्यांचे नाव म्हणजेच स्फूर्तीचा अखंड झरा आहे. त्या काळात महाराष्ट्रातील संतांनी त्यागाचे, समतेचे एक वातावरण निर्माण केले होते. शिवछत्रपतींनी हे गुण राष्ट्राच्या कामी लावून स्वराज्याची स्थापना केली. इतिहासनिर्मितीत अनेक शक्ती काम करीत असतात. सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय इ. नाना शक्तींच्या क्रिया-प्रतिक्रिया होत असतात. त्यातील एखाद्या शक्तीलाच प्रधान मानणे चूक ठरेल. शिवाजी महाराजांनी हे सर्व ओळखले होते हा त्यांचा मोठेपणा. हिंदुस्थानात नाना धर्म; परंतु जोवर कोणी कोणावर जुलूम करीत नसतो तोवर प्रश्न नसतो. अरब व ख्रिश्चन लोक मलबार किनाऱ्यावर कधीपासून येऊन राहिले होते; व्यापार करीत होते. भारतीयांनी त्यांना राहू दिले; परंतु पुढे मुसलमानी धर्म राजसत्ता घेऊन आला आणि देशभर लढाया सुरु झाल्या. हिंदूंची मंदिरे उद्ध्वस्त करणे, बाटवाबाटवी असे प्रकार होऊ लागले. याला आळा घालणे गरजेचे होते; परंतु मुसलमानी धर्म केवळ तलवारीने थोपवता आला नसता. त्यातील समता तुम्ही न घ्याल तर माराल. हिंदुस्थानातील कोट्यवधी मुसलमान केवळ बाटवाबाटवीने झालेले नाहीत. जातीच्या जाती, ज्यांना आपण तुच्छ मानीत असू त्या मुसलमानी धर्मात गेल्या. पूर्व बंगालमध्ये हरिजनांच्या नावेत स्पृश्य हिंदू परवापरवापर्यंत बसत नसत. तोच मुसलमान झाला तर त्याच्या नावेत हे स्पृश्य बसत. आपणच आपल्या बांधवांना दूर लोटले. समर्थांनी अकराशे मठ स्थापून लोकजागृतीचे काम केले असेल; परंतु ते पुन्हा वर्णधर्मांतील श्रेष्ठाश्रेष्ठता राखू इच्छित होते. चातुर्वर्ण्याच्या चौकटीच्या बाहेर ते जाऊ इच्छित नव्हते. म्हणून तर मराठ्यांचे राज्य गेले. आम्ही एकीकडे हिंदुस्थानावर दौडत होतो आणि आतून जातिभेदांनी पोखरले जात होतो. पानीपतच्या लढाईच्या वेळेस मराठ्यांच्या छावणीतला सर्वत्र पसरलेला धूर पाहून अहमदशहा अब्दाली म्हणाला,

''मराठ्यांच्या छावणीत का आग लागली?'' कोणी सांगितले, ''अलग अलग भाकऱ्या भाजण्याचे हे चुले आहेत.'' अब्दाली म्हणाला, ''तर मग विजय आपलाच आहे!''

शिवाजी महाराजांच्या वेळेस संतांनी निर्माण केलेली समता जिवंत होती; परंतु हा समतेचा घोष उत्कटत्वाने पुढे कोणी घोषविला? अभंग ओठावर राहिले. समता वाळवंटातून पुढे मंदिरात नेली नाही. घरीदारी, विहिरीवर नेली नाही. कशाला टिकतील राज्यं?

शिवाजी महाराजांनी धर्मावर होणारे मुस्लिम आक्रमण थांबविले; परंतु हिंदुधर्मातीलच एकमेकांवर होणारे आक्रमण थांबविणारा कोणी झाला नाही. शिवाजी महाराजांचा संदेश, संतांचा संदेश कोणी पुढे नेला नाही.

शिवाजी महाराजांचे चरित्र अनंतरूप आहे. मुसलमानांचे बंड त्यांनी मोडले; परंतु ते मुस्लिम द्वेष्टे नव्हते. सूडबुद्धी त्यांच्याजवळ नव्हती. त्यांनी मशिदी पाडून मंदिरे केली नाहीत. मशिदींनाही इनामे दिली. एवढेच नव्हे तर ते मुसलमानासही नोकऱ्या चाकऱ्या देत. त्यांच्या आरमारात मुसलमान होते. एवढेच नव्हे तर अफजलखानाच्या भेटीस जाताना छत्रपतींबरोबरच्या शरीर-रक्षकांत एक मुसलमानही होता. मुसलमान सरदाराची सुंदर पत्नी त्यांच्यासमोर कैद करून आणण्यात आली तर त्यांनी तिला माता मानून गौरविले. मराठ्यांनी ही वृत्ती पुढेही टिकविली होती. अजमेरचा प्रसिद्ध दर्गा मोडकळीस आलेला मराठ्यांनी दुरुस्त करून दिला. भारताला आज या वृत्तीची गरज आहे. शिवाजी महाराज म्हणजे केवळ मुस्लिमद्वेष असे समीकरण मांडणाऱ्यास शिवाजी महाराज मुळीच समजले नाहीत.

परंतु केवळ धर्मावर होणाऱ्या आक्रमणासाठी शिवाजी महाराज उभे असते तर यशस्वी झाले असते असे नाही. धर्मरक्षणाबरोबर गरिबांच्या अर्थरक्षणार्थही ते उभे राहिले. शिवाजी महाराज काळाच्या पुढे होते. युरोपात प्रॉटेस्टंट व कॅथॉलिक एकमेकांच्या कत्तली करीत होते. तेव्हा शिवाजी महाराज स्वधर्माचे रक्षण करीत असता परधर्माचीही कदर करीत होते. याबाबतीत ते ज्याप्रमाणे काळाच्या पुढे होते त्याचप्रमाणे आर्थिक धोरणातही पुढे होते. जमीनदारांविरुद्ध, जहागीरदारांविरुद्ध ते उभे राहिले. बखरीत वाक्य आहे की, 'गढीवाला सरदार असे. सारा गांव जणू त्याचा गुलाम, त्याचे घोडे वाटेल तेथे चरायचे. तो वाटेल त्याच्या झाडावरची फळे तोडून आणील'; परंतु शिवाजी महाराजांच्या आज्ञापत्रांत पुढील अर्थाचे वाक्य आहे, ''रयतेच्या काडीला स्पर्श करता कामा नये. रयतेने पोटच्या पोरांप्रमाणे वाढविलेली झाडे, त्यांची फळे नेता कामा नये.'' असा शिवाजी महाराजांचा दंडक होता. लंगोट्या मावळ्यांसाठी ते उभे होते. सरदार, जहागीरदारांनी जनतेला निस्त्राण केले होते. यांचे बंड कोणी मोडायचे? शिवाजी महाराजांची ही दृष्टी पुढील लोकांजवळ राहिली नाही.

भारताला सर्वधर्मसहिष्णुतेची व आर्थिक समतेची अशी ही शिवछत्रपतींची दुहेरी दृष्टी आज हवी आहे. छत्रपतींची ही द्विविध दृष्टी ज्याला कळली नाही त्याने त्या थोर पुरुषांचे नामोच्चारण करणे व्यर्थ होय. देशभर हे द्विविध संदेश आज घुमवायला हवा आहे.

भारतात तुम्ही कोणत्याही धर्माचे असा, गुण्यागोविंदाने नांदा. हा सर्वधर्मसमभाव आज उत्कटतेने पुकारणे सर्वांचे कर्तव्य आहे. त्याचप्रमाणे भारतातील जमीनदारीचेही उच्चाटन व्हायला हवे आहे. सर्वधर्मसमभावाची प्रचंड लाट उठवून जात्यंधांची द्वेषाळ आग आपण विझविली पाहिजे व जमीनदारी नष्ट करून कम्युनिस्टांची नांगी ढिली केली पाहिजे. हे जो करील तो शिवाजी महाराजांचा वारसदार!

ही दोन ध्येयं नवभारताच्या पुरोगामी तरुणास हाका मारीत आहेत. जे ऐकतील, ते स्वतः तरून राष्ट्रास तारतील; जे ऐकणार नाहीत व आंधळेपणने वेडेवाकडे करीत बसतील ते स्वतः माणुसकीस मुकतीलच; परंतु या महान राष्ट्रालाही विनाशाच्या गर्तेत लोटतील, म्हणून सावधान!

❖❖❖

☐ अहिंसा हाच श्रेष्ठ धर्म असून मानवी प्रगती व सुख यांचा खरा मार्ग शांतीचाच आहे.

☐ विद्यादान हे सर्वच दानांपेक्षा सर्वश्रेष्ठ आहे; कारण ज्ञानच माणसांचे खरेखुरे जीवन आहे.

☐ प्रार्थनेसाठी जोडलेल्या दोन हातापेक्षा, दुसऱ्यांना मदत करण्यासाठी पुढे केलेला एक हात जास्त महत्त्वाचा असतो.

☐ उठा, जागे व्हा! आणि जोपर्यंत ध्येय प्राप्त होत नाही तोपर्यंत थांबू नका.

☐ सर्व धर्मांचे सर्वश्रेष्ठ तत्त्व नम्रता आणि विनय हेच आहेत.

☐ जगातील सर्वांत शक्तिमान गोष्ट म्हणजे मन. मनावर नियंत्रण मिळवले तर जगात कोणतीही गोष्ट अशक्य नाहीच.

☐ आपण काय केले या विचारात वेळ घालवण्यापेक्षा पुढे काय करायचे याच्या नियोजनाचा विचार केला पाहिजे.

- स्वामी विवेकानंद

विश्वैक्यमूर्ती विवेकानंद

''हिंदुधर्म विश्वधर्म होऊ शकेल; कारण तो माझ्यातच सत्य आहे असे मानीत नाही तर इस्लाम, ख्रिश्चन धर्म, सर्वांमध्ये सत्यता आहे असे तो मानतो. सत्याचे बाह्य आविष्कार निराळे. आतील गाभा एकच. हिंदुधर्म ही गोष्ट ओळखतो.''

चार जुलै ही स्वामी विवेकानंदाची पुण्यतिथी.

1902 मध्ये स्वामी निजधामास गेले. चाळिशी संपली तोच हा महापुरुष आपला दिव्य संदेश सांगून पडद्याआड गेला. विवेकानंदांचे मूळचे नाव नरेंद्र. विवेकानंद हे नाव त्यांनी पुढे घेतले. ते लहानपणापासून विरक्त वृत्तीचे. त्यांनी नवीन धोतर भिकाऱ्याला दिले. अति बुद्धिमान नि खेळकर. तालीम करायचे. उत्कृष्ट गाणारे नि वाजविणारे. तरुणांचे पुढारी असायचे. कॉलेजमध्ये सारे ग्रंथ वाचून काढले.

मंडळी होती. त्यांची व्याख्याने विवेकानंद ऐकत. त्यांनी या दोघांना, ''तुम्ही देव पाहिला आहे का?'' म्हणून विचारले. दोघांनी नकार दिला आणि याच वेळेस स्वामी रामकृष्ण परमहंसांची नि त्यांची गाठ पडली.

नरेंद्राला बघताच रामकृष्णांची जणू समाधी लागली. ''तुम्ही देव पाहिला आहे?'' या प्रश्नाला ''हो पाहिला आहे. मी तुझ्याजवळ बोलत आहे त्याहूनही अधिक आपलेपणाने मी त्याच्याजवळ बोलतो, ''असे रामकृष्णांनी उत्तर दिले. विवेकानंद आरंभी पक्के नास्तिक. ''Let Mr. God come and stand before me . तो राजश्री ईश्वर कोठे असेल तर त्याने यावे माझ्यासमोर, ''असे ते म्हणायचे; परंतु रामकृष्णांनी त्यांच्या जीवनात क्रांती केली. निराळी साधना सुरु झाली.

पुढे रामकृष्ण परमहंस देवाघरी गेले. मरावयाच्या आधी ते विवेकानंदास म्हणाले, ''माझी खरी साधना मी तुला देत आहे.'' महापुरुषाने जणू मृत्युपत्र केले.

रामकृष्णांच्या साधनेला तुलना नाही. देव मिळावा म्हणून त्यांची केवढी धडपड! अहंकार जावा म्हणून भंगी बनले, स्त्री-पुरुष भेद जावा म्हणून स्त्रीचा पोशाख करून वावरले. एक दिवस गेला की रडत रडत देवाला म्हणायचे, ''गेला एक दिवस नि तू आला नाहीस.'' धनाची आसक्ती जावी म्हणून एका हातात माती नि एका हातात पैसे घेत नि म्हणत हीही मातीच आहे आणि गंगेत फेकीत. अशी ही अद्भुत साधना अनेक वर्षांची. परमेश्वराचा साक्षात्कार सर्व धर्माच्या द्वारा रामकृष्णांनी करून घेतला. मशिदींतही त्यांना प्रभू भेटला. चर्चमध्येही भेटला. सर्वधर्मसमन्वय त्यांनी केला. सर्व धर्म सत्य आहेत, ईश्वराकडे नेणारे आहेत, तसे त्यांनी अनुभवून सांगितले. स्वामी विवेकानंद रामनवमी, गोकुळाष्टमी या दिवशी उपवास करीत; त्याप्रमाणे पैगंबराची जयंती, पुण्यतिथी या दिवशीही उपवास करीत, हिंदुधर्म सर्व धर्मांना आदरील. अमेरिकेतील सर्व धर्म परिषदेतते म्हणाले, ''हिंदुधर्म सर्व धर्मांना आदरील. अमेरिकेतील सर्व धर्म परिषदेंत ते म्हणाले,

''एकं सत् विप्रा बहुदा वदंति'' हे महान ऐक्यसूत्र हिंदुधर्माने शिकविले. जगात सर्वत्र द्वेषमत्सर. एकीकडे दुनिया जवळ येत आहे. तर हृदये मात्र दूर जात आहेत. अशावेळेस तुमचा सर्वांचा आत्मा एकच आहे अशी घोषणा करणारा प्रबळ पुरुष हवा होता. ही घोषणा अमेरिकेत शिकागो येथे स्वामींनी केली. या सर्व धर्म परिषदेत स्वामींची आधी दाद लागेना; परंतु एके दिवशी त्यांना संधी मिळाली.

भगव्या वस्त्रातील ती भारतीय मूर्ती उभी राहिली आणि 'माझ्या बंधू भगिनींनो.'' असे पहिलेच शब्द त्या महापुरुषाने उच्चारले आणि टाळ्यांचा गजर थांबेना. का बरे? त्या दोन शब्दांत कोणती जादू होती? त्यांच्या आधी जे जे व्याख्याते बोलून गेले ते सारे ''Ladies and Gentlemen- सभ्य स्त्रीपुरुष हो''. -अशा शब्दांनी आरंभ करीत; परंतु ही विश्वैक्याची मूर्ती उभी राहिली. सर्वत्र एकता

अनुभवणारे ते डोळे, आपलीच आत्मरुपे पाहणारे ते डोळे. प्रेमसिंधूंत बुचकळून वर आलेले ते शब्द! त्या दोन शब्दांनी अमेरिकन हृदय जिंकून घेतले आणि मग ते अपूर्व व्याख्यान झाले. स्वामीजी विश्वविख्यात झाले.

आणि भारताचा विजयी सुपुत्र घरी आला. मायभूमीने अपूर्व स्वागत केले. विवेकानंद धर्ममूर्ती होते; परंतु त्यांचा धर्म रानावनात जा असे सांगणारा नव्हता. सभोवती दुर्दशा असताना हिमालयात कोठे जायचे? महान फ्रेंच साहित्यिक रोमारोला याने विवेकानंदांवर एक ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत तो म्हणतो,

''Vivekanand was first a nation builder then a religious reformer''

विवेकानंद हे आधी राष्ट्रनिर्माते होते, मग धर्मसुधारक होते. विवेकानंदांचा धर्म राष्ट्राची उभारणी हा होता. भारतावर त्यांचे अपार प्रेम. ते म्हणतात, ''माझ्या बालपणाचा पाळणा म्हणजे ही भारतभूमी, माझ्या तरुणपणातील उत्साहाची, आशा आकांक्षांची कर्मभूमी म्हणजे भारतभूमी आणि माझ्या उतारवयातील मोक्षाची वाराणसी म्हणजे हीच भारतमाता. तिचे सारे सारे मला प्रिय आहे. ये पंडिता, तू मला प्रिय आहेस; कारण तू भारताचा आहेस आणि ये अज्ञानी बंधो, तूही ये, मला प्रिय आहेस कारण तू भारताचा. सुष्ट वा दुष्ट, ब्राह्मण वा चांडाळ, सारे सारे मला प्रिय. सर्वांना मी हृदयाशी धरीन. सर्वांवर प्रेम करीन.''

भारताची दुर्दशा पाहून ते कासावीस होत. एकदा अमेरिकेत कोट्यधीश कुबेराकडे ते होते. रात्री सुंदर पलंगावर ते निजले होते. तेथले ते वैभव तो थाटमाट आणि स्वामीजींना झोप येईना. त्यांना सारखे रडू येत होते. उशी भिजून गेली. तो पलंग त्यांना निखाऱ्याप्रमाणे वाटू लागला. ते जमिनीवर झोपले. सकाळी मित्राने विचारले, ''उशी ओलीचिंब कशाने?'' ''मी रात्रभर रडत होतो. अमेरिकेत केवढे वैभव आणि भारतात पोटभर खायलाही नाही.'' ते एका पत्रात लिहितात. ''आपण हिंदुस्थानात पाप केले. त्या पार्थसारथी गोपालकृष्णाच्या भूमीत स्त्रियांची, अस्पृश्यांची पशूहूनही वाईट स्थिती आपण केली आहे.''

मार्गारेट ई. नोबल इंग्रजीबाई विवेकानंदांना लंडनमध्ये भेटल्या. ''मी तुमच्या देशासाठी काय करु शकेन?'' असे त्या ब्रह्मचारिणी विदुषीने विचारले. विवेकानंद म्हणाले, ''माझ्या देशातील मायभगिनीस शिकवायला या. कलकत्त्यात एखादी स्त्रियांची शाळा काढा.'' आणि निवेदिता देवींनी कलकत्त्यास येऊन शाळा काढली. विवेकानंदांनी 1899 मध्ये रामकृष्ण मिशन संस्था काढली. स्वतःच्या मोक्षासाठी व जगाच्या हितासाठी ही संस्था होती. किंबहुना जगाच्या हितातच स्वतःचा मोक्ष असे ही संस्था सांगत आहे. विवेकानंद बेलूर मठात

सेवेच्याद्वारा त्यांना मोक्ष हवा होता. निरपेक्ष, निरहंकारी सेवा. एकदा एक मुमुक्षू त्यांच्याकडे येऊन म्हणाला, ''मी दारे खिडक्या बंद करतो. जप करतो. तरी देव भेटत नाही.'' तेव्हा ते म्हणाले, ''दारे खिडक्या सताड उघडी टाक. तुझ्या खिडकीखालून रोज शेकडो प्रेते जात आहेत बघ. शहरात रोगी आहेत. त्यांची सेवा करायला जा. औषध दे. रस्ते, गटार स्वच्छ कर.'' स्वतः स्वामी प्लेगच्या नि कॉलऱ्याच्या दिवसात कलकत्त्यात मित्रांसह सेवा करीत होते. कोणी विचारले, ''पैसे खुंटले तर?'' स्वामी म्हणाले, ''बेलूरचा मठ विकीन. तेथील जमीन विकीन.'' त्यांना आसक्ती कसलीच नसे. महात्माजींनी हरिजनांनाही आश्रम देऊन टाकला. महापुरुष वृत्तीने मुक्त असतात, अनासक्त असतात. दरिद्री नारायण, हा महान शब्द प्रथम विवेकानंदांनी उच्चारला. ''नारायण हवा असेल तर दरिद्र बांधवांची सेवा कर. आज नारायण दरिद्री आहे. जा त्याला सुखी कर.''

महात्माजींनी हा शब्द सर्वत्र नेला. ते जेव्हा दानार्थ हात पसरीत तेव्हा ''दरिद्री नारायण के वास्ते'' असे म्हणत.

विवेकानंदांना रडगाण माहीत नव्हते. ज्ञान-वैराग्याचा, अगाध ब्रह्मचर्याचा तो अद्भुत पुतळा! सामर्थ्यांचे ते सिंधू होते. ते सिंहाच्या छातीचे होते. ते नेहमी म्हणत,

''मला एक हजार माणसे द्या. ती सिंहाच्या छातीची मात्र असू देत. मग भारताचा कायापालट

करीन.''

''वेदांत तुम्हाला सांगतो की, तुमच्यात तो परमात्मा आहे. त्याची चित्कळा, त्याचा अंश तुमच्यात आहे. मग तुम्ही खाली मान घालून का बसता? उठा नि पराक्रम करा. हिंदुधर्मांत नाना भ्रष्ट गोष्टी शिरल्या. आपण पापी पापी म्हणत बसलो. हिंदुधर्माने हे दुबळेपणाचे तुणतुणे कोठून आणले? ते मोडून तोडून फेका. 'चिदानंदरूप शिवोऽहम'

ही तुमची घोषणा असू दे. नायमात्मा बलहीनेन लभ्य: दुबळ्याला कोठला आत्मा? उपनिषदांचा अभ्यास तेजस्वी बनवितो. नेभळट नाही बनवित. तुमचा स्वत:वर विश्वास आहे की नाही बोला. ज्याचा स्वत:वर विश्वास नाही त्याचा देवावर तरी कोठून असणार? रडक्या-दुबळ्या आस्तिकापेक्षा स्वत:च्या कर्मशक्तीवर जगणारा नास्तिक बरा!''

स्वामींची अशी जळजळीत वाणी आहे. ते एकदा बंगाली तरुणास म्हणाले, ''तुम्हाला देव पाहिजे? जा फुटबॉल खेळा. बलवान बना, उत्साही बना. लाथ मारीन तेथे पाणी काढीन ही शक्ती हवी.'' स्वामीजींनी मृतवत पडलेल्या राष्ट्राला वीरवाणी ऐकवली.

त्यांची कीर्ती जगभर गेली. कलकत्त्यात त्यांचे अपार स्वागत झाले. हत्तीवरून मिरवणूक. तो गर्दीत त्यांना बालपणाचा लंगोटी मित्र दिसला. एकदम खाली उडी मारली नि त्या मित्राला कडकडून भेटले. भारताचा मोठेपणा कशात आहे यासंबंधी ते म्हणतात, ''या देशाने कधी कोणावर आक्रमण केले नाही हा या देशाचा मोठेपणा असे मला विचार करता वाटू लागते.'' सर्व धर्मांचा, संस्कृतीचा मेळ घालणे, जगाला प्रेमधर्माने राहायला शिकवणे हे भारताचे कर्तव्य आहे.

ते म्हणतात, ''समता उत्पन्न करायची असेल तर विशेष हक्क नाहीसे व्हायला हवेत. हे विशेष हक्क नष्ट व्हावेत म्हणून व्यक्तीनेच नव्हे, एखाद्या राष्ट्रानेच नव्हे तर साऱ्या जगाने खटपट केली पाहिजे. पैशाचे दोन पैसे कसे करावे ही अक्कल एखाद्याच्या अंगी उपजत असणे स्वाभाविक आहे; परंतु तेवढ्याने गोरगरिबांस खुशाल तुडवण्याचा हक्क त्याला प्राप्त होतो की काय? श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील तेढ विकोपास जाऊ पाहत आहे.

❖❖❖

लोकमान्य बाळ
गंगाधर टिळक

''स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे; तो मी मिळविणारच. या न्यायासनाहून थोर असे एक ईश्वरी न्यायासन आहे की, तेथे मी निर्दोषच ठरेन. माझ्या हालअपेष्टांनी माझे कार्य वाढावे अशी ईश्वरी इच्छा असेल''

''यदा यदा हि धर्मस्य'' हा श्लोक उच्चारित लो. टिळक 1 ऑगस्ट, 1920 रोजी देवाघरी गेले. लोकमान्य, आज अधिकच तीव्रतेने तुमची आठवण होत आहे. तुमच्या थोर चारित्र्याची आज राष्ट्राला अतिशय आवश्यकता आहे. तुमचे जीवन म्हणजे अनंत गुणांची खाण; परंतु त्यातील सत्याची उपासना आज अधिकच डोळ्यासमोर येते. दत्तक बाळ जगन्नाथ महाराजांच्या इस्टेटीचे तुम्ही एक विश्वस्त, एकदा त्यांच्या मळ्यांतील भाजी तुमच्या घरी आली. तुम्ही विचारलेत, ''ही भाजी कोठली?'' कोणीतरी सांगितले की, त्या मळ्यातील. तुम्ही म्हणालात, ''ही भाजी परत करा. स्वर्गीय मित्राने या इस्टेटीसाठी मला विश्वस्त नेमले. तेथील भाजी मी कशी घेऊ?''

लोकमान्य, ही सचोटी, ही दानत तुमच्या या प्रियतम देशाजवळ आज राहिली नाही. हिंदुस्थानभर गेली सात-आठ वर्षे काळाबाजार शब्द रुढ झाला आहे. तो जणू राष्ट्राचा धर्म बनत आहे. एकमेकांना फसवणे यात पुरुषार्थ वाटत आहे. परदेशातही वाईट माल पाठवून व्यापारी तुमच्या या महान राष्ट्राचे नाव कलंकित करीत आहेत.

महापुरुषा, तुझ्या आत्म्याला क्लेश होत असतील. भ्रष्ट जनता बघून तुला वेदना होत असतील. तुझ्या स्मरणाने ही भ्रष्टता जावो. श्रीमंत वा गरीब, लहान वा थोर, सर्वांच्या जीवनात सार्वजनिक नीती येवो. सत्य येवो.

लोकमान्य, या राष्ट्राला राष्ट्रीयता तुम्ही शिकवलीत. बंगालच्या फाळणीच्या वेळेस काही पुढारी म्हणत होते की, बंगालचे दु:ख; बंगालने बहिष्कार पुकारावा, स्वदेशी व्रत घ्यावे. परंतु तुमची अमोघ वाणी बोलली, ''बंगालचे दु:ख, ते का आपले नाही? हे सारे राष्ट्र एक आहे. एकाचे दु:ख ते सर्वांचे. सर्वांचे एक हृदय.'' सारा देश तुम्ही वंगभंगाच्या अन्यायाविरुद्ध उभा केलात. ही तुमची शिकवण. परंतु आज आम्ही प्रांतीय वाद माजवीत आहोत. त्याच्यासाठी सत्याग्रहाची भाषा बोलत आहोत. वाटीतील सांडले तरी ताटातच राहते ना? एक ना देश? सामोपचाराने नाही का सीमा ठरवता येणार? लोकमान्य, तुमची स्मृती आम्हाला सन्मार्ग दाखवो, सद्व्यवहार शिकवो.

स्वराज्यासाठी तुम्ही जीवनाचा होम पेटवला. सारे बौद्धिक आनंद दूर ठेवलेत. वेद, गीता, उपनिषदे सारे वाचायाला तुरुंगात वेळ. बाहेर स्वातंत्र्याचा ध्यास.

महापुरुषा, जे स्वातंत्र्य, जे स्वराज्य तुझ्या डोळ्यासमोर होते ते गोरगरिबांचे होते. तुला सहा वर्षांची सजा होताच मुंबापुरीचे लाखो कामगार बाहेर पडले. अनेक ठिकाणी गोळीबार झाले. गरीब ओळखत होते की, हा आमची आशा आहे. रायगडच्या उत्सवात मावळ्यांना आग्रहाने जेवण वाढणारा तू कनवाळू नेता! शेतकरी, कामगार, दरिद्री श्रमणारी जनता यांच्याविषयी तुला अपार प्रेम. तुमचे ते शब्द हृदयाला स्पर्श करतात. तेल्या-तांबोळ्यांचे पुढारी म्हणून तुला हिणवीत; परंतु तेच तुझे भूषण, तीच तुझी पदवी. मंडालेच्या तुरुंगातून गीतारहस्य आणलेत आणि कोणाला अर्पण केलेत? श्रीशाय जनतात्मने! जनता हा तुमचा परमेश्वर होता. त्याला तो महान ग्रंथ तुम्ही समर्पिलात. जनताजनार्दनाची सेवा करणाऱ्या महापुरुषा, तो जनताजनार्दन आमचेही दैवत बनो. त्याला सुखी, समृद्ध करण्यासाठी आमची धडपड असो. मिळालेले स्वराज्य सर्वांना संधी देईल, सर्वांची ददात दूर करील, तेव्हाच तुझा महान आत्मा शांत होईल.

कर्मयोगाची शिकवण तू दिलीस. देशसेवा हीच स्नान-संध्या मानलीस. स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत अविरत प्रयत्न हवेच होते; परंतु स्वातंत्र्य मिळाल्यावर तर उद्योगांची अधिकच गरज आहे. आज कोट्यवधी

हात काम करण्यासाठी सरसावले पाहिजेत. ही सस्यशामल भूमी, जगाला अन्नवस्त्र पुरवणारी ही अन्नपूर्णा आज अन्नवस्त्रहीन आहे. आम्ही का करंटे? स्वराज्यात का आम्ही उपाशी मरणार? गांवोगावची सारी जनता उठू दे. जेथे म्हणून काही पिकवता येईल ते पिकवू दे. इंग्लंडमध्ये आज फरसबी, कोबी, इत्यादि भाज्या अधिक खाऊन लोक जगत आहेत. स्वावलंबी होत आहेत. आम्हाला का ते शक्य होणार नाही?

तुमच्या कर्मयोगाचा परिस आमच्या हातात येऊ दे. पुन्हा भारताला सुवर्णभूमी करु दे. उद्योग, रात्रंदिवस उद्योग! कामात चुकारपणा नको.

सरकारजवळून विहिरीसाठी, बैलासाठी, शेतीसाठी तगाई घेतलीत, कर्ज घेतलेत तर ते प्रामाणिकपणे त्यात खर्च करा. हिंदी जनते, स्वत:ची नि राष्ट्राची वंचना करु नकोस. शेतकऱ्या पिकव, अधिक पिकव. कामगारा, अधिक उत्पन्न कर. संपच आला तर निरुपाय; परंतु जोवर कामगार आहात तोवर प्रामाणिक रहा. अप्रामाणिकपणाची सवय राष्ट्राचा नाश करील. पांढरपेशांनो तुम्हीही श्रमा, श्रमजीवनाशी समरस व्हा. आपण सारे एक. कोणी कचेरीत असा, कोणी कारखान्यात असा, कोणी शेतीत असा, सारे भारताचे, भारतासाठी श्रमणारे आणि धनिकांनो, पैसा चैनीच्या वस्तूत न दवडता उत्पादनात ओता. उधळपट्टी नको. अधिकाऱ्यांनो, तुम्हीही गरिबीचा संसार करून बाकी पैसा राष्ट्राच्या बचतीसाठी द्या. राष्ट्रभर एक लाट येऊ दे, मोठे अधिकारी, धनिकवर्ग, इंजिनिअर, डॉक्टर, पांढरपेशे सारे अत्यंत काटकसरीने राहायला शिकोत; वाचवलेली पैनपै राष्ट्राच्या बचतीसाठी देवोत. राष्ट्राला भांडवल हवे आहे. उत्पादक धंद्यात घालायला हवे आहे.

पैसा-पैसा मिळवून लोकमान्यांनी काच कारखाना काढायला प्रेरणा दिली. त्या लोकमान्यांच्या देशात आम्ही का चैन करणार? निरुद्योगी राहणार? उपाशी मरणार? आपण आपले कर्तव्य करु. पुढील पिढी आणखी पुढे जाईल. लोकमान्यांच्या कर्मयोगाची संजीवनी राष्ट्राला तारील.

राष्ट्रपुरुषा, तुझ्या जीवनात सर्वांना स्थान होते. आज देशाची दुर्दैवाने फाळणी झाली आहे. उपाय नव्हता. ते मुस्लिम-बहुसंख्य भाग आज ना उद्या अलग झालेच असते. कोट्यवधी लोकांना केवळ दडपून ठेवता येणार नाही. तरी उरलेला 30 कोटींचा भाग काही लहान नाही. येथे आम्ही सारे एकत्र नांदू, एक म्हणून वागू, तर तुमच्या आत्म्याला किती आनंद होईल! भारताचा एवढा भाग लोकसत्तेखाली कधी होता? असे जनतेचे स्वराज्य कधी होते?

तुम्ही या स्वराज्याला, उर्वरित महान भारताला आशीर्वाद द्याल. तुम्ही व्यवहारही जाणणारे होता. जगाच्या इतिहासाचा धडा हाच की, आपण जसे इच्छितो तसेच सारे होत नसते. मिळत नसते. अनेक शक्तीचे अन्योन्य आघात- प्रत्याघात होत असतात. क्रिया-प्रतिक्रिया होत असतात.तुम्ही म्हणाल, ''सहा हजार मैलांवरचे तर गेले. पिळवणूक तर थांबली. 30 कोटी तरी आपल्या भाग्याचे विधाते झाले. ठीक. आता लागा कामाला. क्षुद्र भेद, भांडणे नकोत. झाले गेले विसरुन येथे नवसृष्टी निर्मिण्यासाठी, उचला कुदळ फावडे.'' होय, असेच तुम्ही म्हणाला असता.

स्थितप्रज्ञा! तुला संकटांची पर्वा नसे, कशाची भीती नसे. मुंबईस तुरुंगात मित्र रात्री भेटायला आले तर तू घोरत होतास. उद्या किती शिक्षा होईल याची तुझ्या मित्रांना चिंता; परंतु तूं निश्चिंत होतास! सुरतेला खुर्च्या, जोडे यांच्या वर्षावात तू धीरोदात्तपणे उभा होतास. तुझ्या डोळ्यांत सूर्याचे तेज, मुखावर सिंहाची सामर्थ्यशाली गंभीरता! परंतु स्वराज्य मिळाल्यावर तुम्ही काय केले असते?समर्थ म्हणाले,

''आनंदवनभुवनी स्वराज्य आलें, ''उदंड जाहलें पाणी स्नान संध्या करावया,'' ''आता मला माझे भजन पूजन करु दे.''

तुम्ही म्हणाला असतात,

''आता मला गणितशास्त्रावर ग्रंथ लिहू दे. वेदांचा अभ्यास करु दे.''

ज्ञानोपासनेसारखा निर्मळ आनंद नाही. त्या आनंदात का तू रमला असतास? अमेरिकेला स्वतंत्र करून जॉर्ज वॉशिंग्टन शेतावर निघून गेला; परंतु जनतेने त्याला बोलावून आणले नि म्हटले की, तुम्ही पहिले

अध्यक्ष व्हा. तुम्ही सेवेंत पहिले, जनतेच्या हृदयात पहिले.'' तसे भारतीय जनता तुम्हाला म्हणाली असती का?

''मरायला तयार एक हजार तरुण द्या. मी बंड पुकारतो.''

तुमच्या भव्य, दिव्य स्मृतीला शतश: प्रणाम, लोकमान्य प्रणाम!

❖❖❖

दलितांचे उद्धारक
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

स्वाभिमानाची ज्योत पेटविणे, आत्मा जागृत करणे हे महत्त्वाचे कार्य होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित बांधवांमध्ये नवतेज निर्मिले. अनेक सत्याग्रह करून दलित समाज संघटित केला. ज्ञानाची प्रखर उपासना करणाऱ्या या योग्याला प्रणाम!

14 एप्रिल म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्मदिवस.

महाराष्ट्राचे, भारताचे ते भूषण आहेत. नवभारताची महान घटना बनविणारे ते कायदे पंडित आहेत. हिंदुधर्माला नवस्मृती देणारे. स्त्रियांची मान उंच करणारे ते नवस्मृतिकार आहेत. ज्या समाजाला आम्ही आजवर दूर ठेवले त्याच्यातीलच एक महापुरुष नवधर्म देतो, ही भावना हृदयास उचंबळविणारी आहे. हरिजनांनी जुने सर्व विसरावे. स्पृश्यास क्षमा करावी. नवीन उज्ज्वल भविष्याकडे डोळे ठेवून पुढे जायला झटावे.

अति गरिबीत बाबासाहेब वाढले. किती अडचणींचा सामना करावा? कै. सयाजीराव महाराजांची मदत मिळाली. ते बॅरिस्टर होऊन आले. विद्यासंपन्न असूनही त्यांना दूर बसविले जाई. अपमान केला जाई.

मुंबईच्या लॉ कॉलेजचे ते प्रिन्सिपॉल होते. प्रांतिक विधिमंडळात होते. दिल्लीच्या घटनासमितीत आज ते धुरंधर आहेत. डॉ. बाबासाहेब हे ज्ञानाचे महान उपासक. मागे पुण्याला एका सभेत ते म्हणाले, ''न्या. रानडे, टिळक, गोखले अशी अभ्यासू माणसे, ज्ञानात रमणारी कोठे आहेत? महाराष्ट्राने ज्ञानाची प्रखर उपासना केली पाहिजे.''

डॉ. बाबासाहेबांच्या घरी मोठे उंची फर्निचर दिसणार नाही; परंतु ग्रंथांनी भरलेली कपाटे दिसतील. महर्षी सेनापती बापट म्हणायचे, ''डॉ. बाबासाहेब खरे ब्राह्मण आहेत. ज्ञानाची उपासना करणारे आहेत.''

बाबासाहेबांच्या जीवनावर भगवान गौतम बुद्धांचा अपार परिणाम झालेला आहे. त्यांनी मुंबईस जे महाविद्यालय स्थापिले त्याला बुद्धांचे ''सिद्धार्थ'' हे नाव दिले. बुद्धांनी आपल्या अहिंसाधर्माचा ज्या राजधानीत प्रथम उपदेश केला त्या राजगृहाचे नाव त्यांनी आपल्या घराला दिले आहे.

डॉ. बाबासाहेबांच्या अंतरंगात बुद्धदेवांचे सिंहासन आहे. महाराष्ट्राला, नवभारताला वैभवाप्रत नेण्यास त्यांची शक्ती कारणीभूत झाली. प्रणाम या थोर भारतपुत्राला!

❖❖❖

क्रांतिसूर्य महात्मा
जोतिबा फुले

मुलींची शाळा काढणारा, हरिजनांसाठी हौद खुला करणारा, काँग्रेसच्या दारात शेतकऱ्याचा पुतळा उभा करणारा, ड्युक ऑफ विंडसर आले तर त्यांना शेतकरी पोशाखात जाऊन भेटणारा, दगडधोंडे, शिव्याशाप, अपमान सारे विष शंकराप्रमाणे पचवून दरिद्री नारायणासाठी उभा राहणारा असा हा धीरोदात पुरुष होता.

1890 च्या नोव्हेंबरच्या 28 तारखेला एक महान तेजस्वी तारा भारतीय नभोमंडळातून अस्तंगत झाला. एक दिव्यतेज अंतर्धान पावले.

परंतु ते अंतर्धान पावले नाही. ते तेज अधिकाधिक दिव्यभव्य होत गेले.

म. जोतिबांनी दिलेला संदेश चिरंजीव आहे. जोवर या जगात विषमता, अन्याय, दुष्ट रुढी आहेत तोवर त्यांचा संदेश स्फूर्ती देत राहील.

सत्यशोधक चळवळ त्यांनी सुरु केली. धर्मातील आत्मा ओळखायला त्यांनी सांगितले. गुलामगिरीवर तेजस्वी पुस्तक लिहिले. एक तेजस्वी जागृती त्यांनी निर्माण केली. ज्या काळात त्यांनी ही थोर कामगिरी केली त्या काळाकडे पाहता जोतिबांच्या धीरोदात्ततेबद्दल आश्चर्य वाटते.

त्यांनी रुढींवर कोरडे ओढले. स्वत:ला श्रेष्ठ मानणाऱ्या जातींवर प्रहार केले; परंतु हे सारे समताधर्म यावा म्हणून. लोकमान्य नि आगरकर डोंगरीच्या तुरुंगातून सुटले तर त्यांचे स्वागत करायला म. जोतिबा सर्वांच्या पुढे.

कै. शाहू छत्रपतींची एक गोष्ट. लोकमान्य आजारी असताना छत्रपतींनी तार पाठविली, ''माझा बंगला तुमच्यासाठी आहे. प्रकृती स्वास्थ्यासाठी यावे. प्रकृती सुधारो.''

थोरांच्या हृदयात बाह्य भेदांखाली एक अतूट अशी मानवता व दिलदारी असते. म. जोतिबांच्या पुण्यस्मृतीस शतश: प्रणाम ! त्यांचा हा प्रिय भारत थोर होवो व सत्याची उपासना करो.

❖❖❖

अमर नेताजी
सुभाषचंद्र बोस

शून्यातून विश्व निर्मिणारा महान सेनापती! त्यांनी पुरोगामी पक्ष काढला. देशभरातील युवकांचे संघटन केले. अदम्य साहस आणि अपूर्व तेजाच्या बळावर आझाद-हिंद-सेना स्थापन केली. तुमचे जीवन आम्हाला जातीय विषापासून मुक्त करो, देशसेवेचे वेड लावो.

केवढे भव्यदिव्य जीवन. लहानपणापासूनच ते बाणेदार. विद्यार्थी असताना भारताचा अपमान करणाऱ्या गोऱ्या प्राध्यापकाच्या त्यांनी तोंडात मारली. ते विवेकानंदांचे भक्त. हिमालयातही निघून गेले होते; परंतु तेथे एका साधूने त्यांना सांगितले, ''भारताची सेवा कर, गरिबांची सेवा कर, तेच प्रभूचे दर्शन.''

ते हिमालयातून भारतमातेच्या मुक्तीसाठी आले. विलायतेत गेले; परंतु परत आले तो असहकाराचा यज्ञ पेटलेला.महात्माजी राष्ट्राला त्याग-दीक्षा देत होते. देशबंधू चितरंजन दास एका क्षणांत फकीर झाले. ते दिवस तेजाचे, पुण्याचे होते. सारे राष्ट्र उठले, पेटले.

सुभाषबाबू देशबंधूंना मिळाले आणि तेव्हापासून जीवनयज्ञ सुरु झाला. स्वयंसेवक संघटना बेकायदा झाल्या. हा तरुण तुरुंगात गेला. हजारो गेले. पुढे सुटका. देशबंधू 1925 मध्ये अकस्मात मरण पावले. राष्ट्र हादरले. सुभाषबाबू तरुणांची संघटना करु लागले. ते महाराष्ट्रात आले होते. जवाहरलाल, नेताजी व जयप्रकाश म्हणजे भारताचे तीन पृथ्वीमोलाचे हिरे.

1928 मध्ये कलकत्ता काँग्रेस झाली. सुभाषबाबू स्वयंसेवकांचे मुख्य होते. 1930 साल उजाडले. सत्याग्रह संग्राम सुरु झाला. सुभाषबाबू कितीदा तरी तुरुंगात गेले. त्यांची प्रकृती बिघडली. ते युरोपात गेले. त्याच वेळी विठ्ठलभाई पटेलही युरोपात आजारी होते. सुभाषचंद्रांनी त्यांची सेवा केली.

1930 मध्ये हरिपुरा काँग्रेसचे ते अध्यक्ष होते; परंतु त्यांचे व काँग्रेसचे मतभेद झाले. अध्यक्षही चुरशीच्या निवडणुकीने ते झाले. गांधीजी म्हणाले, ''माझा हा पराजय आहे.''

कोणते मतभेद होते? जगात महायुद्ध पेटणार असे दिसत होते. त्याबाबतीत सुभाषबाबूंची काही निश्चित योजना होती. त्यांचे धोरण काँग्रेस नेत्यांना पटले नाही. पुढे त्यांना राजीनामा द्यावा लागला. पंडितजींना अति दुःख झाले. ''पृथ्वीने दुभंग होऊन मला पोटांत घ्यावे'' म्हणाले.

सुभाषबाबूंनी पुरोगामी पक्ष काढला. देशभर संघटना केली आणि 1939 मध्ये महायुद्ध आले. सरकार सुभाषबाबूंवर सक्त पहारा करीत होते. ते आजारी आहेत. बातमी आली. आम्ही 41 साली वैयक्तिक सत्याग्रहात तुरुंगात होतो. नेताजी निसटल्याची बातमी आली. पठाणी वेषात संकटांतून ते शेवटी अफगाणिस्तानातून इटलीत व जर्मनीत गेले.

इकडे देशात चलेजाव लढा पेटला. नेताजींनी जर्मनीच्या ताब्यातील हिंदी सैनिकांना आझाद सैनिक बनविले. हिंदी लोकांची प्रतिष्ठा राखली. पाणबुडीतून अटलांटिक व हिंदी महासागर ओलांडून धैर्यमूर्ती आली. ब्रह्मदेश जिंकित जपान आलेला. हजारो हिंदी सैनिक युद्धकैदी झालेले. नेताजींनी आझाद सेनेची आधीच सुरु झालेली चळवळ व्यवस्थित केली. अंदमान-निकोबार 'शहीद' बेटे झाली. एकेक चमत्कार. 'अर्जी-ए-हुकुमते- हिंद' स्थापन झाले. नाणे पाडले. खाती पाडली. अक्षरराष्ट्रांनी, स्वतंत्र हिंदी व्यापाऱ्यांनी कोटी कोटी खजिने दिले. गळ्यातील हार लाखो रुपयास जात. स्त्रियांच्या पलटणी उभ्या राहिल्या. कॅप्टन लक्ष्मी उभी राहिली.

परंतु देशातील चलेजाव लढाही थांबला होता. लगेचच ॲटमबाँबने जपान पाडले. आझाद हिंद फौज गवत खाऊन लढत होती. बैलगाड्यांतून रणगाड्यांशी झुंजत होती; परंतु आता उपाय नव्हता. नेताजींचे डोळे भरून आले. ''तुम्ही महात्माजींकडे जा. मी देशासाठी जातो.''

ते विमानात चढले; परंतु त्या विमानाने त्यांना देवाघरी नेले. त्यांची शेवटची भेट, रिस्टवॉच, जवाहरलालकडे आली. ती त्यांनी शरदबाबूंना दिली. आझाद सैनिक गिरफ्तार झाले. अनेकांना

गोळ्या घालण्यात आल्या.

परंतु कॉंग्रेसने उंच आवाज केला. स्वर्गीय भुलाभाई उभे राहिले. ''गुलाम राष्ट्राला बंडाचा अधिकार आहे.'' ते म्हणाले. पंडितजींनी जयहिंद मंत्र राष्ट्राचा केला. नेताजी हृदया-हृदयात अमर झाले.

केवढे धगधगीत जीवन! ते एकदा म्हणाले, ''माझ्या लग्नाचा विचार मला कधी शिवला नाही. भारतामातेचे स्वातंत्र्याशी लग्न कधी लावीन हाच विचार माझ्या मनात असतो.'' यांच्या रोमारोमांत भारतीय स्वातंत्र्याची उत्कटता होती.

नेताजी आम्ही धन्य, आम्ही तुम्हास पाहिले, तुमची वाणी ऐकली, शून्यातून विश्व निघण्याचे महान अद्वितीय कर्तृत्व पाहिले! भारतीय स्वातंत्र्य आणण्यात तुमचा केवढा हिस्सा! प्रणाम, प्रणाम तुम्हाला। तुमचे जीवन आम्हाला जातीय विषापासून मुक्त करो, देशसेवेचे वेड लावो.

❖❖❖

भारतीय राष्ट्रीय सभेचे संस्थापक
महर्षी दादाभाई नौरोजी

भारतीय जनतेला 'स्वराज्य' शब्दाचा मंत्र देणारे तपस्वी गुरु! ब्रिटिश पार्लमेंटमधील निवडणुकीत निवडून आले. हिंदी लोक बुद्धिमान नाहीत, त्यांच्यात नीती नाही, असे कोणी लिहिताच ते त्यांना सडेतोड उत्तर देत. लंडनमधील ब्रिटिश पार्लमेंटप्रमाणेच हिंदी पार्लमेंट अस्तित्वात यावे, हे त्यांचे स्वप्न होते.

चार सप्टेंबर हा दादाभाईंच्या जयंतीचा दिवस.

'स्वराज्य' शब्दाचा मंत्र देणाऱ्या महर्षींचा दिवस. 92 वर्षांचे ते महान जीवन. 1825 मध्ये मुंबईतील मांडवी भागात ते जन्मले. 11 व्या वर्षीच दादाभाईंचे लग्न झाले. पत्नी गुलाबबाई सात वर्षांची. दादाभाई अतिबुद्धिमान. इंग्रजी शाळा सुरु झालेली, तिच्यात गेले. नुकत्याच सुरु झालेल्या कॉलेजात सहा मुले घ्यायची होती. बाळशास्त्री जांभेकर निवड करायला गेले. शिक्षकाने श्रीमंत मुलांना पुढे केले. दादाभाई गरीब; परंतु बाळशास्त्रींनी त्यालाही निवडले.

कॉलेजमध्ये उत्तम अभ्यास केला. ते खेळाडूही होते. विटी-दांडू त्यांना फार आवडे. हिंदी क्रिकेट असे ते या खेळाला म्हणत. त्यांची स्मरणशक्ती अपूर्व. एकदा वाचले की म्हणून दाखवित. गोष्टींचा ते कोश होते. गणित, विज्ञान, वाङ्मय यात प्रवीण झाले आणि पहिले प्राध्यापक झाले.

त्यावेळचे न्यायमूर्ती म्हणाले, ''मी निम्मे पैसे देतो. पारशी समाजाने निम्मे जमवावे. या बुद्धिवान तरुणाला बॅरिस्टर व्हायला जाऊ दे.'' परंतु पारशी समाजाला मिशनऱ्यांची भीती वाटे. दोन पारशी तरुण ख्रिस्ती झाले होते. म्हणून प्रश्न तसाच राहिला.

स्टुडंट्स लिटररी ॲण्ड सायंटिफिक सोसायटी त्यांनी प्राणमय केली. तेथे निबंध वाचले जात. चर्चा होई. गुजराती ज्ञानप्रकाश सुरु झाला. दादाभाई लिहीत. 1849 मध्ये ऑगस्ट 4 ला स्त्रीशिक्षणाचा पाया घातला गेला. स्टु. लि. सा. सोसायटीच्या सभासदांनी मुली गोळा करायचे ठरविले. दादाभाई पारशी समाजात हिंडू लागले.

व्हरांड्यात मुली बसतील. तेथे आम्ही सकाळी येऊन शिकवू असे हे मित्र म्हणत. 44 पारशी मुली आल्या. 24 हिंदू मुली. श्री. जगन्नाथ शंकरशेट यांनी शाळेला सुंदर इमारत दिली. त्यावेळेस 'चाबूक' मराठी पत्र निघे. त्याने स्त्री-शिक्षणावर खूप टीका केली. बायका नवऱ्यांना गुलाम करतील, त्यांना कोर्टात खेचतील वगैरे म्हटले. दादाभाईंनी पारशी मुलींना इंग्रजीही शिकवायला प्रारंभ केला.

पारशी-मुसलमान यांचा दंगा 57 च्या आधी एकदा झाला. दादाभाईंनी त्या दंग्याच्या काळात 'रास्त गोफ्तार' पत्र सुरु केले. 'खरे सांगणारा' असा या नावाचा अर्थ.

मित्रांच्या व्यापारी कंपनीत त्यांनी सामील व्हायचे ठरविले. 1855 मध्ये ते 27 जूनला विलायतेला जायला निघाले. प्रोफेसरी सोडून गेले. इंग्लंडमध्ये स्थापन झालेली पहिली हिंदी फर्म. लंडनमध्ये गुजरातीचे प्राध्यापक झाले. लंडन कॉलेजच्या सिनेटवरही होते. मध्यंतरी 57 चा इतिहास घडला. पुढे अमेरिकेतील युद्ध झाले. कंपनीचे दिवाळे निघाले. दादाभाईंनी बहुतेकांचे देणे दिले. अपूर्व गोष्ट असे तिकडील लोकास वाटले.

त्यांची पत्नी अशिक्षित होती. तिला त्यांनी शिकवायचा खूप प्रयत्न केला. अपयश आले. आई म्हणाली दुसरे लग्न कर. ते म्हणाले, ''तुझा मुलगा पत्नीस न आवडता तर तिला दुसरे लग्न कर असे सांगितले असतेस का?'' आई पुन्हा या बाबतीत बोलली नाही. लंडनमध्ये असता एका मित्राकडे जात. त्याला तीन मुली.

कोणी मुंबईस कळविले की, दादाभाई एका इंग्रज मुलीशी लग्न लावणार आहेत! आईचे पत्र आले, ''मी तुला दुसरी बायको कर म्हणत होते. आता असे करुन कलंक लावणार?'' दादाभाई तिकीट काढून लगेच मुंबईला आले. रात्री 12 वाजता घरी आले. मायलेकराची तसेच पतीपत्नीची भेट झाली.

संशय गेले. जाताना आई,
पत्नीला घेऊन गेले; परंतु पुढे धंदा बुडाल्यावर ते स्वदेशी परत आले. नंतर त्यांनी बडोद्यात मल्हाराव गायकवाड यांच्या कारकिर्दीत काम स्वीकारले. कारभारी, अधिकारी सारे भ्रष्ट. रेसिडेंटची मिजास. मल्हारसंघांनी दादाभाईंना दिवाण व्हा विनविले. दिल्ली सरकारने चौकशी कमिटी नेमून मल्हारसंघांच्या कारकीर्दीवर रिपोर्ट लिहविला. याला उत्तर उद्या म्हणून कळविले. दादाभाईंनी ''उत्तर काय लिहायचे? मागील चर्चेत अर्थ नाही. पुढे कारभार सुरळीत राहण्याची हमी देतो,'' असे उत्तर द्यायला सांगितले. कमिशनचा रिपोर्ट खोटा म्हणते तर अंगलट येते. दादाभाईंनी निर्धारपूर्वक हेच उत्तर द्या म्हणून महाराजांस सांगितले आणि प्रकरण निवळले.
दिवाणगिरी सोडून ते विलायतेत आले. प्रचार करु लागले. निबंध, लेख, भाषणे यांनी जागृती करु लागले. हिंदुस्थानचे उत्पन्न वर्षाला सरासरी फक्त 20 रु. असे सिद्ध केले. पार्लमेंटमधील निवडणुकीला उभे राहिले.
लॉर्ड सॅलिसबरी म्हणाले, ''या काळ्या आदमीला का निवडणार?' परंतु काळा आदमी निवडून आला. इंग्लंडमध्ये ते हिंदवी बाजू सारखी मांडीत. हिंदी लोक बुद्धिमान नाहीत. त्यांच्यात नीती नाही, असे कोणी लिहिताच ते त्यांचे दात त्यांच्या घशात घालीत.
ते पुन्हा विलायतेत गेले; परंतु 1907 मध्ये परत आले. 1896 मध्ये त्यांना विद्यापीठाने डॉक्टर पदवी दिली.
ॲनी बेझंट बाईंनी होमरूल चळवळ सुरु केली. 70 वर्षांची ती वृद्ध 90 वर्षांच्या दादाभाईंना म्हणाली, ''तुम्ही अध्यक्ष व्हा लीगचे.'' ते झाले; परंतु 1917 मध्ये जूनच्या 30 तारखेस 92 वर्षांचे होऊन ते देवाघरी गेले. त्यांच्या पुण्यवान स्मृतीस भक्तिमय प्रणाम. भारताचे ते पितामह.
अनेक इंग्रजांनी त्यांना साधुतुल्य पुरुष म्हटले. महात्माजींचा त्यांच्याशी दक्षिण आफ्रिकेतून नेहमी पत्रव्यवहार. दादाभाई त्यांना स्वहस्ते पत्राचे उत्तर देत. थोर पुरुष, नि:स्पृह निर्भय : चंदनाप्रमाणे ते झिजले.
दादाभाई म्हणत जे हाती घ्याल ते तडीस न्या. त्यांचा हा स्फूर्तिदायी संदेश आपण पाळू या. ''हिंदी पार्लमेंट कधी स्थापन होईल? असे ते म्हणायचे. आज ते स्थापन झाले आहे. ते भारताला भूषणभूत करणे म्हणजेच दादाभाईंचे ऋणी होणे होय.

❖❖❖

मानवतेचा महाकवी रवींद्रनाथ

'मानवता' ज्याच्या काव्याचा आत्मा आहे, असा विश्वकवी. त्यांच्या 'गीतांजली' या काव्यसंग्रहाला 1913 मध्ये साहित्याच्या नोबेल पारितोषिकाने गौरवण्यात आले. स्वातंत्र्य म्हणजे उत्तरोत्तर ध्येयाकडे जाण्याचे साधन, हे गुरुदेवांनी भारतीयांना सांगितले.

गुरुदेवांचे स्मरण करु या. 7 ऑगस्ट, 1941 रोजी ते देवाघरी गेले.

1913 मध्ये त्यांच्या गीतांजलीला नोबेल मिळाले. या विश्वकवीने जपान, अमेरिका इत्यादी देशात मग दौरा काढला. राष्ट्रवाद हा आक्रमक नसावा, जागतिक ऐक्याला तो अनुकूल असावा असा संदेश त्यांनी दिला.

रवीद्रांचा राष्ट्रवाद संकुचित नव्हता. विश्वभारती स्थापून त्यांनी पूर्व-पश्चिमेच्या ऐक्याचा समन्वयाचा भारताला नि जगाला वस्तुपाठ दिला. वंगभंगाच्या चळवळीच्या वेळेस त्यांची काव्यवीणा भारतभक्तीची गीते गाऊ लागली; परंतु त्यांच्या देशभक्तीला अत्याचार, द्वेष सहन होत नसे.

''देशाने स्वावलंबी होऊन आपला संसार नीटनेटका करावा,'' ते म्हणाले. असहकाराच्या चळवळीच्या वेळेस त्यांनी 'सर' पदवी परत केली. कलकत्ता काँग्रेसच्या वेळेस 1917 मध्ये ते स्वागताध्यक्ष होते; परंतु राजकारण त्यांच्या धर्म नव्हता.

ते एका मुलाखतीत म्हणाले, ''माझ्यासमोर मी तरुण असताना अनेक रस्ते होते; परंतु मी कवी आहे असे मला वाटले. तो माझा धर्म.'' पुण्याला एकदा व्याख्यानात ते म्हणाले, ''कोपऱ्यात बसून गाणे माझा धर्म.''

1941 मध्ये पंडितजी तुरुंगात असताना ब्रिटिश पार्लमेंटमधील एका बाईने दुष्ट टीका केली. रवींद्रनाथांनी मरणशय्येवरून तेजस्वी उत्तर दिले. ते म्हणाले, ''भारताचा तो सुपुत्र तुरुंगात आहे. तो उत्तर देऊ शकत नाही. मी देतो.'' महात्मा गांधी आणि गुरुदेव यांचेही परस्परांवर किती प्रेम।

रवींद्रनाथ हे महाकवी होते; परंतु ते म्हणतात, ''मी काव्य लिहिले; परंतु ते कशासाठी? मानवता हा माझ्या काव्याचा आत्मा आहे.'' त्यांचे काव्य ध्येयहीन नव्हते.

त्यांची कला मानवतेच्या उपासनेसाठी होती. जवाहरलाल म्हणतात. ''गुरुदेवांनी या राष्ट्राला क्षुद्रपणापासून वाचविले. जे जे पवित्र नि मंगल आहे त्यांची जाणीव दिली.'' असे हे थोर पुरुष. टीका झाली तरी, ''एकला चलोरे'' ते सांगतात. ''जेथे क्षुद्रता नाही. संकुचित रुढी नाहीत. जेथे सर्वांची मान सरळ आहे, जेथे बुद्धी अखंड पुढे जात आहे. जेथे नवनवीन उद्योगांना हात घातला जात आहे. ध्येये अधिकाधिक विशाल होत आहेत. अशा स्वातंत्र्याच्या स्वर्गात माझा भारत जागृत होऊन नांदो.''

स्वातंत्र्य म्हणजे उत्तरोत्तर विशाल ध्येयाकडे जाण्याचे साधन, असे गुरुदेव सांगत आहेत. तो संदेश स्मरून जाऊ या.

❖❖❖

नवसंदेशाचा ऋषी
अरविंद घोष

विविधतेत एकता हा भारतीय संस्कृतीचा प्राण आहे असे सांगणारा, सलग सदतीस वर्षे योगसाधना करणारा महातपस्वी! मानवीजीवनात नवप्रकाश आणण्यासाठी अथकपणे तपस्या करणाऱ्या या योगीश्वराला प्रणाम!

श्री. अरविंद घोष. महान पुण्यश्लोक नाम! बडोद्याची नोकरी सोडून कलकत्त्याला वंगभंगाच्या वेळेस 1906 मध्ये

राष्ट्रीय महाशाळेचे प्राचार्य म्हणून ते आले. पुढे 'वंदेमातरम' म्हणून पत्र काढले. ती तेजस्वी, अर्थपूर्ण वाणी सर्वांना वेड लावती झाली. त्यांचा भाऊ बरीन्द्र बाँब प्रकरणात होता. खुदीरामने बाँब टाकल्यावर माणिकटोळा कट उघडकीस आला. अरविंदांनाही गोवण्यात आले.

त्यांच्या बहिणीने. ''माझ्या भावाला वाचवा तो निर्दोष आहे. वकील कोठून देऊ? मी राष्ट्रासमोर भिक्षा मागते.'' असे करुण पत्र प्रसिद्धले. शेवटी चित्तरंजनदास खटला चालवायला पुढे आले. त्यांनी खोट्या पुराव्याच्या चिंध्या उडविल्या. न्यायाधीश अरविंदांचा विलायतेतील वर्गबंधू होता. देशबंधू समारोप करताना म्हणाले, ''राजकीय वादांची धूळ खाली बसेल. अरविंदांची कीर्ती सातासमुद्रापलीकडे जाईल. राष्ट्रीयतेचा महान कवी, देशभक्तीचा उद्गाता, नवसंदेशाचा ऋषी म्हणून ते ओळखले जातील.

अरविंद सुटले. तुरुंगात असताना त्यांना अंतर्बाह्य श्रीकृष्ण दिसे. ते पुढे पद्दुचेरी इथे गेले. गेली सदतीस वर्षे ते तेथे होते. ते योगसाधना करीत आहेत.

बेंजामिन फ्रँकलिनने आकाशातील वीज पृथ्वीवर आणली. अरविंद ती दिव्य शक्ती. ती आध्यात्मिक शक्ती खाली आणून जीवनात नवे तेज आणू पाहत आहेत.

रवींद्रनाथ म्हणाले, पुष्कळ वर्षांपूर्वी अरविंदांना पाहिले नि म्हटले, ''अरविंद प्रणाम,'' आज पुन्हा भेटून तेच म्हणतो, ''अरविंद प्रणाम'' रवींद्रनाथांची अरविंदावर सुप्रसिद्ध कविता आहे.

मधूनमधून हा महान साधक, हा योगीश्वर प्रचलित विषयांवर विचार सांगतो. गांधीजींच्या हत्येनंतर ते म्हणाले, ''धीर धरा, ज्या शक्तीने भारताला आधार दिला तीच शक्ती पुढे प्रकाश देईल.'' भाषावार प्रांतरचनेलाही त्यांनी नुकताच पाठिंबा देऊन सांगितले, 'विविधतेत एकता हा भारतीय संस्कृतीचा प्राण आहे. मध्यवर्ती सत्ता सर्वंकष करुनही प्रांतीय विविधता नष्ट करु नका. राष्ट्राचा प्राणच त्याने नाहीसा होईल.''

आज 15 ऑगस्ट हा अरविंदांचा जन्मदिवस. कलकत्त्यात आजपासून सात दिवस त्यांचा उत्सव आहे. जगातून मोठमोठी माणसे येणार आहेत. प्रणाम अरविंदांना. मानवीजीवनात नवप्रकाश आणू पाहणाऱ्या थोर योगीश्वराला.

रवींद्र, अरविंद, महात्माजी! तीन भव्य दिव्य नावे! एका इटालियन कवीने म्हटले. ''प्रभू कधी कवीच्या, योग्याच्या, भिकाऱ्याच्या रुपाने अवतरतो.'' रवींद्र, अरविंद आणि हरिजन के वास्ते हात पुढे करून महात्माजी- या तिघांच्या रुपाने भारत का प्रभू वावरत होता, वावरत आहे!

❖❖❖

राजाजी शतायू

होवोत!

गांधीजींचा शब्द प्रमाण मानून विधायक कार्यावर भर देणारा निष्काम कर्मयोगी. ब्रिटिशकालीन हिंदुस्थानात प्रथम मंत्रिमंडळे आली तेव्हा त्यांनी मुख्यमंत्री व गव्हर्नर जनरल अशी पदे भूषविली होती; परंतु गर्वाचा लवलेशही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात नव्हता. 'चलेजाव'चा लढा त्यांना पसंत नव्हता म्हणून ते त्या लढ्यात सामील झाले नाहीत.

10 डिसेंबरला राजाजींचा वाढदिवस होता. भारत स्वतंत्र झाल्यावर ते गव्हर्नर जनरल होते. महात्माजींनी

हिंदुस्थानच्या राजकारणात नवयुग आणले. जसे पंडित मोतीलाल, दे. दास त्यांना मिळाले, त्याचप्रमाणे राजाजी. परंतु देशबंधू व मोतीलाल यांनी पुढे स्वराज्य पक्ष काढला तसे राजाजींनी केले नाही. गांधीजी त्या वेळेस तुरुंगात होते. राजाजी विधायक कार्यावर भर देत राहिले. गांधीजींचा शब्द त्यांना प्रमाण वाटे. खादीच्या कार्यात त्यांनी चैतन्य ओतले. त्यांनी आश्रम काढला. संघटनेचे जाळे विणले. 1934 नंतर कायदेमंडळाचे युग येऊ लागले. 34 च्या मुंबईच्या कॉंग्रेसमध्ये महात्माजी अधिकृतपणे कॉंग्रेसपासून दूर झाले. त्यावेळी राजाजी म्हणाले, ''महात्माजींचा कॉंग्रेसमधील प्रवेश जेवढा भव्य, तितकेच त्यांचे आज दूर होणेही भव्य आहे.'' प्रथम मंत्रिमंडळे आली. राजाजी मुख्यमंत्री झाले. ते लेचेपेचे नव्हते. एकदा कॉंग्रेसच्या आमदारांना जमवून म्हणाले, ''मी असे कर्जबिल आणणार आहे. तुम्हाला संमत नसेल तर हा माझा राजीनामा घ्या.'' असे निर्भयपणे आमदारांना सांगणारे ते होते.

मद्रासभर त्यांनी हिंदीप्रचारास कायद्याने जोर दिला. शाळांतून हिंदी ठेवण्यात आली. त्यांना विरोध झाला. त्यांनी जुमानला नाही. दारुबंदीसही केवढी चालना त्यांनी दिली! स्वतः प्रचारार्थ जात. गावोगावच्या मायबहिणी त्यांना ओवाळीत; कारण दारुबंदी झाली तर मायबहिणींचे संसार सुखाचे होणार होते.

राजाजी सुंदर सोपे बोलतात. ते वादविवादपटू आहेत. प्रतिपक्षाची उपहासगर्भ टिंगल करतात. त्रिपुरा कॉंग्रेसच्या वेळेस प्रदर्शन मंडपातील भाषणात म्हणाले, ''गांधीजींचे नेतृत्व तुम्हाला तारील. ही नौका सुरक्षित नेईल. भोके पडलेल्या दुसऱ्या नौकांत बसू नका. फसाल.''

मद्रासकडील निवडणुकीच्या दौऱ्यांत ते नेहमी हनुमानाचा आदर्श ठेवा म्हणायचे. निवडणुकीच्या फलकांवर हनुमानाचे चित्र असायचे. हनुमान म्हणजे निर्धार नि निष्ठा. रामाला हनुमान, तसे तुम्ही महात्माजींना व्हा, कॉंग्रेसला व्हा-असे ते सांगत.

परंतु ते महात्माजींचे एकनिष्ठ अनुयायी असले तरी आंधळे भक्त नव्हते. चले जावचा लढा त्यांना पसंत नव्हता, ते त्या लढ्यात सामील झाले नाहीत. जीनांजवळ तडजोड व्हावी म्हणून ते खटपट करीतच होते. काहीतरी करून शांततेने देशाचा प्रश्न सुटावा असे त्यांना वाटे. त्यांची टिंगल झाली. मुंबईत त्यांच्यावर डांबर उडवण्यात आले. सिमल्याला जोडे फेकण्यात आले; परंतु अशाने भिणारे ते नव्हते. सर्वांचा विरोध सहन करून ते स्वतःची मते प्रतिपादित राहिले.

त्यावेळेस महात्माजींचा येरवड्यास हरिजनांसाठी उपवास सुरु होता. मसुदा तयार होईना. राजाजी एकदा सरदारांना म्हणाले, ''तुम्ही तरी गांधीजींना उपवास सोडायला सांगा.''

सरदार म्हणाले, ''त्यांच्याहून अधिक पवित्र नि विशुद्ध आत्मा मी पाहिला नाही. मी त्यांना काय सांगणार?''

राजाजी अति साधे आहेत. मद्रासचे गव्हर्नर होते. तरी स्वतः हाताने धोतर धुवायचे! आजही धूत असतील. तोच वेष. तीच राहणी-तुरुंगात एका बादलीभर पाण्यात सारे आटपायचे. ते पहाटे 5 ला उठत.

उठतात, प्रार्थना म्हणतात. गीता, उपनिषदे यांचे भक्त. तुरुंगात गीतेवर प्रवचनं द्यायचे. त्यांनी तामीळ भाषेत गोष्टी लिहिल्या आहेत. हिंदीत त्यांचा अनुवाद झाला आहे. साधे सुंदर लिहिणे. जेलमध्ये स्वत:चे फाटके कपडे शिवायचे. इतर राजबंदीही त्यांच्याजवळ स्वत:चे फाटलेले कपडे आणायचे आणि राजाजी शांतपणे शिवायचे.

त्यांना अभिमान नाही. सेवाग्रामला गेले तेव्हा म्हणाले, ''मी गव्हर्नर जनरल आहे, याचा अर्थ काय? याचा अर्थ इतकाच की, कोणाही हिंदी माणसाला आता ग. जनरल करु शकाल. माझ्यासमोर ही मुले आहेत. यांच्यातीलही कोणी उद्या होईल.'' गव्हर्नर जनरल असोत किंवा कोठे आश्रमात असोत. त्यांचे जीवन एकरुपच आहे.

मागे मद्रासला गेले तेव्हा म्हणाले, ''आपल्या प्रांतातला हिंदुस्थानातील सर्वश्रेष्ठ अधिकारी बनला या दृष्टीने माझ्याकडे नका बघू. एका मद्राशाला मान मिळाला ही दृष्टी नको.''

ते आज परित्यक्त झाले आहेत. 'गोष्टी सांगेन युक्तीच्या चार' हे आता त्यांचे काम. त्यांच्याजवळ द्वेषमत्सर जणू उरले नाहीत असे वाटते. गोड मुरांबा व्हावा तसे ते झाले आहेत. जपून चला असे सर्वांना सांगतात. देशाला मोठे करा सांगतात.

सेवाग्रामला म्हणाले, ''मृताची इच्छा राहिली तर त्याच्या आत्म्यास शांती नसते. गांधीजींना व्यक्तिगत इच्छा नव्हती. या देशावर त्यांचे फार प्रेम. येथील प्रत्येक व्यक्ती उद्योगी नि सच्छील होईपर्यंत महात्माजींच्या आत्म्याला कोठली शांती?'' मागे एकदा म्हणाले, ''महात्माजी ही देवाने भारताला दिलेली थोर देणगी आहे. तुम्हा आम्हाला मोठ्या भाग्याने मिळाली; परंतु त्या देणगीला आपण पात्र आहोत की नाही, हरी जाणे.''

राजाजींची मुलगी गांधीजींच्या देवदासांना दिलेली. ते गांधीजींचे आप्त झाले; परंतु हृदयाने आधीच एकरुप झालेले होते. भारतीय तरुणांनी अशा या थोर सेवकापासून अपार काम करण्याची, आपल्या बुद्धीस पटेल त्याला निर्भयपणे चिकटून राहण्याची, साधेपणाने जगण्याची स्फूर्ती घ्यावी. राजाजी भारताची वाढती प्रभा बघायला भरपूर जगोत. त्यांच्या वाढदिवसानिमित्त त्यांचे अभिनंदन, त्यांना प्रणाम.

❖❖❖

सेवामूर्ती
राजेंद्रबाबू प्रसाद

प्राध्यापकी आणि वकिली असा भरपूर सन्मान व पैसा देणारा व्यवसाय सोडून चंपारण्यात महात्माजींची भेट झाल्यावर तीस कोटी जनतेची सेवा करण्यासाठी जीवन वेचणारा त्यागी सुपुत्र. घटना समितीचे अध्यक्ष आणि भारताचे पहिले राष्ट्रपती.

ज्या बिहारमध्ये भगवान बुद्धांनी राजगृह येथे प्रथम त्या कोकराला बळी देण्याऐवजी मला द्या म्हणून प्रेममयी वाणी राजाच्या यज्ञात उच्चारली आणि मानवाच्या इतिहासत एक अमर नवीन पान लिहिले, त्या बिहारातच राजेंद्रबाबूंचा पुण्य जन्म झाला. तिथीप्रमाणे मार्गशीर्ष पौर्णिमा, दत्तजयंती हा त्यांचा वाढदिवस. इंग्रजी तारीख 3 डिसेंबर. राजेंद्रबाबूंना 64 पुरी होऊन पासष्टावे लागले महान सेवकांचे महान जीवन. अतिबुद्धिवान. बहुतेक सर्व परीक्षांत ते पहिले आले. त्यांच्या परीक्षेच्या वेळेस नेहमी अडचणी यायच्या. कधी नावच नसावे. कधी घोटाळा व्हावा. शेवटी सर्वकाही व्यवस्थित होऊन पहिले यायचे.

शिक्षण संपल्यावर काही दिवस प्राध्यापकी केली. नंतर वकिली; परंतु चंपारण्यात महात्माजी आले. राजेंद्रबाबूंच्या जीवनात पुनर्जन्म झाला.

अशा रीतीने हा थोर पुरुष तीस वर्षे सारखी सेवेची गंगा ओतीत आहे. बिहारमध्ये खादीची संघटना त्यांनी केली. बिहारमध्ये भूकंप झाला, तेव्हा सरकारने त्यांना सोडले. तुरुंगात ते आजारी होते; परंतु लोकांची दैना पाहून त्यांचे आजारीपण पळाले. त्यांनी जनतेजवळ मदत मागितली. सरकार व जनता यांच्यात अधिक मदत कोण करते, याची चढाओढ लागली. राजेंद्रबाबूंनी पत्रक काढून जनतेला म्हटले, ''पैसे आता पुरे, अधिक लागले तर सांगेन.''

1942 च्या आंदोलनात बिहारमध्येच सरकारने अति जुलूम केला. किती ठिकाणी गोळीबार! सुटल्यावर राजेंद्रबाबूंनी सर्व प्रांताचा दौरा आरंभिला. गोळीबारात अपंग झालेले लोक भेटत. त्यांची ते व्यवस्था लावीत. चार जिल्हे अजून हिंडायचे होते. अंगात ताप होता तरी जातच होते. एके दिवशी 100 ताप होता मग कार्यक्रम थांबवला.

1942 च्या आंदोलनात तुरुंगात एकाच्या अंगावर फाटके कपडे होते. मित्राला म्हणाले, ''त्याला कपडे मागवून द्या.'' सर्वांची त्यांना काळजी. लहान लहान कार्यकर्त्यांची नावे त्यांच्या लक्षात असत. एकदा मोतीहारीला सभा होती, ''अरे, बत्ताख मियांही आले नाहीत, ते बघा'' शेजाऱ्याला म्हणाले. बत्ताख मियांपर्यंत बात गेली. 1917 साली चंपारण्यातील लढ्यात शेतकरी बत्ताख मियाँ होता. राजेंद्रबाबूंना 15-20 वर्षे झाली तरी त्यांची ओळख नि स्मृती होती. बेतियाला गेले तर लगेच म्हणाले, ''चंद्रिकाबाबू बरे आहेत ना?'' रांचीला गेले तर म्हणाले, ''कोहडा पांडे कोठे आहेत?'' सर्वसामान्य कार्यकर्त्यांची अशी स्मृती ठेवणे हे मनाच्या मोठेपणाचे लक्षण आहे.

एकदा एका जिल्ह्यातील काही कामावर एका मोठ्या कार्यकर्त्यांचे नाव घालण्यात येणार होते. श्री. चक्रधर राजेंद्रबाबूंना म्हणाले, ''हे गृहस्थ प्रसिद्ध असले तरी त्यांना संघटना जमणार नाही. या दुसऱ्या कार्यकर्त्यांचे नाव घाला.'' राजेंद्रबाबूंनी ते ऐकले.

ते 34 साली मुंबईच्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष होते. अधिवेशन संपले. जाताना महात्माजींच्या चरणांची धूळी लावून निघाले. महात्माजी हसले व शेजारच्या मुलाची टोपी वल्लभभाईच्या डोक्यावर चढवून भारावलेले वातावरण त्यांनी मोकळे केले.

बिहार भूकंप असो किंवा राष्ट्रसभेचे अध्यक्षपद कठीण प्रसंगी घेणे असो जबाबदारी घ्यायला राजेंद्रबाबूंनाच उभे राहावे लागते. घटनासमितीचेही तेच अध्यक्ष केले गेले. त्यांच्यासारखा निर्भय, निर्मल, निरहंकारी; परंतु खंबीर, श्रद्धावान सेवक कोण?

ते महाराष्ट्राच्या दौऱ्यावर आले होते. अंमळनेर तालुक्यातील नांदेड गावी जायचे होते. मोटारची काही

अडचण आली. सायंकाळ झालेली, आम्ही रस्त्याच्या कडेला झाडाखाली खान्देशी धुळीत बसलो. मी पत्रातील काही कविता म्हटल्या. मला म्हणाले, ''छान आहेत.'' ती वृक्षाखालची सायंकाळ मी विसरणार नाही!

लहानाहून लहान नि महानाहून महान, अजातशत्रू, ज्ञानी असून निगर्वी, अशा या पुण्यपुरूषाला माझ्यासारख्याचे आयुष्य थोडे थोडे मिळून ते शतायू होवोत.

❖❖❖

देशबंधू
बॅरिस्टर चित्तरंजनदास

''स्वातंत्र्य मिळवता मिळवता मी मेलो, तर या भूमीत पुन्हा काम करीन. माझ्या जीवनांतील सारी आशा, सारा उत्साह या ध्येयासाठी आहे. त्या ध्येयाची पूर्णता होईपर्यंत मी पुन्हा पुन्हा येथे जन्मेन नि धडपडेन.'' देशबंधूंचे जीवन म्हणजे स्फूर्तीचा अनंत ठेवा! विश्रांतीहीन कर्तव्य, असीम त्याग!!

5 नोव्हेंबर, 1870 ला चित्तरंजनांचा जन्म झाला.

खानदान व कर्णासमान उदार घराण्यात. शिकले, बॅरिस्टर झाले; परंतु घरी गरिबी. वडिलांनी अनेकांना हजारो रुपये मदत म्हणून दिलेले पैसे कोणी देईना. वडिलांनी स्वत:ला दिवाळखोर म्हणून जाहीर केले आणि चित्तरंजनांनी आपलेही नाव दिवाळखोर म्हणून नोंदले. पित्याची अप्रतिष्ठा स्वत:वरही घेतली. कोर्टात काम मिळेना. यातायात. वंगभंग चळवळ आली. खुदिरामने बाँब फेकला. एका मॅजिस्ट्रेटने भरमसाट शिक्षा दिल्या. एका मुलाला फटक्याची शिक्षा देण्यात आली. म्हणून या मॅजिस्ट्रेटवर खुदिराम चवताळून गेला; परंतु बाँब चुकून दुसऱ्यावरच पडला. पुढे कट सापडला. माणिकतोळा बाँब खटला सुरु झाला. अरविंद घोष, त्यांचे भाऊ बारिंद्र, अनेक आरोपी, वकील नीट मिळेना. अरविंदांच्या बहिणीने माझ्या भावाला वाचवा म्हणून पत्रक काढले.

आणि चित्तरंजन धावले. सहा महिने रात्रंदिवस काम करीत होते. ''अरविंद वेदांतही आहेत. वेदांत सांगतो, तुझा उद्धार करणारा तूच. हे जसे व्यक्तीच्या जीवनात तसेच राष्ट्राच्याही. राष्ट्राला स्वत:चा आत्मा हवा असेल, तर राष्ट्राने स्वत:च्या पायावर उभे राहिले पाहिजे. तुम्ही स्वतंत्र व्हा. गुलामाला कोठला विकास? तुम्ही ईश्वराचे अंश. ते तेज प्रकट करा. स्वातंत्र्याच्या रुपानेच ते प्रकट होईल. हे स्वातंत्र्य मिळविताना कष्ट पडले तर भोगा. तुरुंगात जा. दुर्बळपणा नको.'' अशी अरविंदांची शिकवण. चित्तरंजन म्हणाले, ''अरविंदांनी दहशतवाद नाही शिकवला. त्यांनी सविनय कायदेभंग शिकवला.'' देशबंधूंनी या बचावाच्या भाषणात 'पॅसिव्ह रेझिस्टन्स' हा शब्द वापरला आहे. आफ्रिकेतील थोर सत्याग्रह अजून पुढे यायचा आहे.

बारिंद्र, उल्हासकर वगैरेंचेही खटले देशबंधूंनी चालवले व त्यांच्या फाशीच्या सजा जन्मठेपेच्या केल्या. चित्तरंजन पहिल्या प्रतीचे बॅरिस्टर झाले. प्रॅक्टिस शिगेला पोचली. वर्षाला तीन लाखांची प्रॅक्टिस; परंतु कुबेराप्रमाणे मिळवून कर्णाप्रमाणे देत. त्यावेळेस ते सुटीत इंग्लंडला जात. काव्यशास्त्रात रमत. पत्नी वासन्तीदेवी. उभयतांचे

एकमेकांवर फार प्रेम. वासन्तीदेवी म्हणायच्या, ''चित्त, कोणत्या रंगाचे पातळ नेसू? अस्मानी नेस.'' असा विनोद.

बॅरिस्टर होऊन आले तेव्हा दारिद्र्य, निराशा. त्यावेळेस वैष्णवगीते रचली; परंतु त्यांचे सागरसंगीत हे भव्य खंडकाव्य आहे. आई मरताना चित्तरंजन जवळ नव्हते. म्हणून म्हणाली, ''त्यांचे सागरसंगीत आणून द्या. त्यात तो आहे.'' आई म्हणायची, ''जन्मोजन्मी चित्तरंजनाची आई होण्याचे भाग्य मिळो.'' चित्तरंजनांचे हृदय सागराप्रमाणेच उसळे, उचंबळे.

आणि लोकमान्य टिळक सुटून आले. महायुद्ध झाले. माँटेग्यू कमिशन आले. साक्षीत एका प्रश्नाला उत्तर देताना देशबंधू म्हणाले, ''आम्ही स्वराज्यास नालायक असू तर तुम्ही दीडशे वर्षे काय केले? तुमची नालायकी सिद्ध होते, आमची नव्हे.'' ते तेजस्वी शब्द ऐकून बंगालचा गव्हर्नर उठून गेला; परंतु माँटेग्यू बोलत बसले.

नवीन सुधारणा येणार होत्या; परंतु आधी रौलेक्ट बिल आले. साबरमतीचा महान सत्याग्रही उभा राहिला. हजारो वर्षांत न मारलेली आत्म्याची हाक आली. देशबंधूंनी सत्याग्रह पत्रावर पहिली स्वाक्षरी केली. जालियनवाला बाग, असहकार सारे आले. लोकमान्यांचे निधन, नागपूरला

असहकाराला विरोध करायला म्हणून देशबंधू आले; परंतु महात्माजींनी त्यांनाच ठराव मांडायला लावला. कोणी प्रश्न केला. ''तुमची वकिली?'' चित्तरंजन म्हणाले, ''मी बोलतो तसा वागतो.'' महिन्याच्या 50 हजारांच्या प्राप्तीवर पाणी सोडून यज्ञमूर्ती उभी राहिली. घोंगडीवर निजू लागले. पाठ दुखे. मित्र म्हणाला, ''गादी देऊ?'' तर रागावून म्हणाले, ''देशसेवकाला गादी शोभत नाही.'' देशबंधू तुरुंगात असताना बार्डोलीचा लढा थांबला. गांधीजींना शिक्षा. पुढे देशबंधू सुटले. त्यांनी स्वराज्य पक्ष स्थापला. बंगालभर वणवण हिंडून निधी जमवला. देशभर दौरे. तिकडे चांदपूरच्या मजुरांवर अत्याचार झाल्याचे ऐकले, तर तुफान पद्मानदीत नाव लोटून गेले. ''वादळांत मेलो तरी चालेल परंतु गेले पाहिजे,'' म्हणाले. परंतु आजारी पडले.

मरताना शांत. महात्माजी भेटायला गेले. गांधीजी म्हणाले, 'देशबंधूंचा अंतरात्मा आता कळला.'' भारतभूमीवर त्यांचे अपार प्रेम. ते म्हणतात, ''बाल्यापासून प्रेम करीत आलो मी या भूमीवर, तरुणपणात मी चुकलो असेन, पडलो असेन तरी मातृभूमीवर प्रेम करीतच होतो. आज उतारवयातही ती मूर्ती मी हृदयात ठेवली आहे. भारतमातेची ही मूर्ती आज अधिकच सत्यतेनं अंतरंगात मला दिसत आहे.''

दहशतवादी तरुणांच्या त्यागाचे ते कौतुक करीत. म्हणतात, ''कोणत्याही स्वरूपातील राजकीय खून वा अत्याचार यांचा मी कट्टर विरोधक आहे. मला त्यांची शिसारी आहे. या देशातील राजकारणात खून, अत्याचार शिरतील तर स्वराज्याचे सुंदर स्वप्न भंगेल.''

स्वराज्याची कल्पना मांडताना ते म्हणाले, ''वसाहतीचे स्वराज्य म्हणजे बंधन नव्हे. दास्य नव्हे. तुम्ही एकत्र रहा वा फुटून निघा. महायुद्धापूर्वी फुटून निघण्याची वृत्ती होती. परंतु एकत्र राहणे बरे. कॉमनवेल्थमध्ये राहणे बरे असे आता वाटत आहे.''

भारताविषयीची कल्पना साकार करताना ते म्हणाले, ''प्रांतांना जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य असावे. त्या प्रांताने आपल्या विशिष्ट संस्कृतीनुसार वाढावे हेच योग्य. परंतु भारताच्या बंधनाने, भारताच्या सेवाभावाने एकत्र सारे सांधलेले, एकजीव झालेले, असे हे हिंदी संघराज्य. जगातील सर्व राष्ट्रांचे जे जागतिक संघराज्य होईल. त्यातील हिंदी संघराज्य हा भाग. जागतिक संघराज्य मानवतेच्या सेवा भावनेवर अवलंबून आहे. ज्या मानाने सर्वांची सेवा नि सर्वांना स्वातंत्र्य देऊ त्या मानाने जागतिक संघराज्य मानवांमध्ये ऐक्य नि शांति ठेवू शकेल.''

अशा रीतीने प्रांतिक स्वायत्तता, भारतीय संघराज्य, जागतिक संघराज्य या कल्पनेपर्यंत ते भरारी मारीत. आशियाई राष्ट्रांची परिषद बोलवू इच्छित होते. मरणाआधी एका मित्राला म्हणाले, ''मी रविंद्रांवर त्यांच्या विश्वप्रेमासाठी टीका केली, भांडलो. परंतु ते थोर आहेत. त्यांना माझा प्रणाम सांगा. गीतांजलीच्या रविंद्रांना आशियाई राष्ट्रांचे संमेलन बोलवायला सांगा. त्यांच्याहून कोण अधिक पात्र?''

देशबंधू अनेक देशभक्तांना, क्रांतिकारकांना त्यांच्या कुटुंबांना पोसायचे. कलकत्त्याच्या तुरुंगात असता तिकडे बाहेर बारिसालच्या सभेत वासंतीदेवी अध्यक्ष असता वंदेमातरम् म्हणायला बंदी होती. ऐकून सिंहाप्रमाणे फेऱ्या घालीत राहिले. हिने सहन कसे केले म्हणत! हा मनुष्य फसवील असे त्यांना वाटले तरी त्याला मदत देत व म्हणत, ''चक्षुर्लज्जा, तुझे केविलवाणे तोंड बघवत नाही.''

सभा परिषद संपली की, स्वयंसेवकांना स्वतः वाढायचे. महात्माजींना एकदा म्हणाले, ''हे तरुण ही माझी शक्ती.'' नेताजी सुभाष हे तरुणांमधील तळपते बालतरुण. देशबंधूंनाच ते आपला राजकीय गुरु मानीत. देशबंधूंचे जीवन म्हणजे स्फूर्तीचा अनंत ठेवा. विश्रांतिहीन कर्तव्य, असीम त्याग! 16/6/1925 मध्ये दार्जिलिंगला हिमालयाच्या धवल शिखरांच्या सान्निध्यात हा महापुरुष अनंतात विलीन झाला.

❖❖❖

देशभक्तांचा मुकुटमणी

लाला लजपतराय

''जे राष्ट्र आपल्या स्वातंत्र्यासाठी लढायला तयार नाही ते त्याला पात्र नाही. बाह्य मदतीने मिळविलेले स्वातंत्र्य पटकन जायचाही संभव असतो. क्रांती यशस्वी व्हायला तिचा पाया नैतिक व मानवी हवा. लोकांचा पाठिंबा हवा. लोकशाहीसाठी म्हणून ती क्रांती हवी. क्रांतिकारक संस्थांत गुप्तता येणे अपरिहार्य असेल तर नैतिकदृष्ट्या हितकर ठरेल.''

भारताच्या स्वातंत्र्ययुद्धात ज्ञात-अज्ञात अशा लाखोंचे बलिदान आहे. परंतु गंगेचा साराच प्रवाह पुण्यवान असला तरी हरिद्वार, प्रयाग, काशी इत्यादी ठिकाणे जशी अधिक पवित्र वाटतात किंवा हिमालयाची अनंत शिखरे भव्य

वाटली तरी कांचनगंगा, धवलगिरी, गौरीशंकर इत्यादी जशी भव्यत्तम वाटतात, त्याप्रमाणे लोकमान्य, लालाजी, देशबंधू, महात्माजी इत्यादी पुण्यलोक नावे आहेत. 1907-8 च्या काळात लाल, बाल आणि पाल ही तीन नावे भारतभर दुमदुमत होती.

लालाजी शिकले, वकील झाले. त्यांनी पैसा मिळविला. स्वामी दयानंदांच्या शिकवणीचा त्यांच्यावर परिणाम झाला. ते शैक्षणिक चळवळीत पडले. लाहोरची दयानंद शिक्षणसंस्था म्हणजे लालाजींच्या श्रमांचे फळ. त्यांनी आधी जवळचे 50 हजार रुपये टेबलावर ठेवले व मग लोकांजवळ मदत मागितली.

परंतु शिक्षणात पडलेले लोकमान्य राजकारणात आले. लालाजी कसे दूर राहतील? ते वंगभंगाचे दिवस. लालाजींनी सारा पंजाब जागा केला. पंजाबात 'भारत चळवळ' सुरू झाली. 'पगडी संभालो' हे घोषवाक्य होते. एका सभेत एक शीख तरुण लालाजींच्या भाषणाने संस्फूर्त झाला. म्हणाला, ''1। लाख शीख तुमच्या आज्ञेप्रमाणे वागायला तयार आहेत.'' गुप्त पोलिसांचा अहवाल गेला की, 1। लाख सैन्य उभे करून लालाजी बंड करणार! त्यांना मंडालेस स्थानबद्ध करून ठेवण्यात आले. लालाजींना न सोडतील तर पार्लमेंट उडवावे, मोर्लेसाहेबांवर बॉंब टाकावा असे सेनापती बापट त्यावेळेस विलायतेतील क्रांतिकारकांना म्हणाले.

लालाजी सुटले; परंतु पुढे लोकमान्य टिळकांना शिक्षा झाली. लालाजी अछूत उद्धाराच्या कामाला लागणार होते; परंतु ते परदेशात गेले आणि महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे अमेरिकेतच ते अडकले. तिकडे शेकडो लेख व भाषणे यांनी अमेरिकेला भारताची परिस्थिती निवेदिली. डॉ. हर्डीकर त्यांचे चिटणीस होते. लोकमान्यांनी सुटल्यावर लालाजींना कार्य चालवायला मदत केली.

पुढे लालाजी परत आले. तो जालियनवाला बाग होऊन गेली होती. कलकत्त्यात त्यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रसभेचे जादा अधिवेशन भरुन असहकाराचा ठराव मंजूर झाला. मतभेद असूनही लालाजी गांधीजींच्या बरोबर उभे राहिले. ते दिल्लीच्या विधिमंडळात गेले. शारदा बिलाच्या वेळेस अत्यंत आजारी असतानाही मत द्यायला गेले.

छातीला सूज आली व हा देशभक्तांचा मुकुटमणी 17/11/1928 रोजी देवाघरी गेला आणि पुढे बरोबर एक वर्षाने

लालाजींवर लाठीचा प्रहार करणाऱ्या गोऱ्या सोजिरांचा अधिकारी सॉंडर्सचा खून झाला. भगतसिंग, राजगुरु, सुखदेव फाशी गेले. लालाजींचे भगतसिंगांवर फार प्रेम. भगतसिंगाला हवे ते पुस्तक ते मागवून देत. लालाजी केवळ चळवळे नव्हते, त्यांनी 'लोकसेवक संस्था' (Servants of the people) स्थापिली. 'पीपल' हे इंग्रजी साप्ताहिक व 'वंदेमातरम' हे उर्दू पत्र ते चालवित. दुष्काळ, भूकंप, कोठेही आपत्ती असो लालाजी पुढे असायचेच. त्यांनी उर्दूत अनेक पुस्तके लिहिली आहेत. इंग्रजीतही त्यांनी ग्रंथ लिहिले आहेत. 'मदर इंडिया' या भारताची नालस्ती करणाऱ्या अमेरिकन पुस्तकाला 'अनहॅपी' या नावाचा ग्रंथ लिहून त्यांनी उत्तर दिले. 1919 च्या त्यांनी अमेरिकेत सुरु

केलेल्या यंग इंडिया मासिकाच्या सप्टेंबरच्या अंकात क्रांतीसंबंधी विचार हा लेख ‘‘क्रांतीचा विद्यार्थी’’ या नावाने लिहिला होता. त्यात ते म्हणतात, ‘‘जे राष्ट्र आपल्या स्वातंत्र्यासाठी लढायला तयार नाही ते त्याला पात्र नाही. बाह्य मदतीने मिळविलेले स्वातंत्र्य पटकन जायचाही संभव असतो. क्रांती यशस्वी व्हायला तिचा पाया नैतिक व मानवी हवा. लोकांचा पाठिंबा हवा. लोकशाहीसाठी म्हणून ती क्रांती हवी. क्रांतिकारक संस्थांत गुप्तता येणे अपरिहार्य असेल तर नैतिकदृष्ट्या हितकर ठरेल.’’

लालाजी, तुमच्या पुण्यस्मृतीस प्रणाम!

❖❖❖

हुतात्मा
जतीनदास

सुभाषचंद्र बोस यांचा उजवा हात असलेल्या जतीनदासाने राजकीय कैद्यांना नीट वागवण्यात यावे म्हणून करण्यात आलेल्या अन्न सत्याग्रहात 61 दिवसांचा उपवास केला. त्यातच त्याचे प्राणोत्क्रमण झाले. या तरुण, तेजस्वी हुतात्म्याची स्मृती अखंड स्फूर्ती देत राहील.

तेरा सप्टेंबर 1929. आठवतो तो तुम्हाला दिवस? तो कसा विसरु शकाल? तो रक्ताचा नि अश्रूंचा दिवस. महान बलिदानाचा तो दिवस. त्या दिवशी दुपारी 1 वाजता जतीनदास 61 दिवसांचा उपवास करून देवाघरी गेला.

भगतसिंग क्रांति-कामासाठी तरुण मिळवायला कलकत्त्यास आले होते. त्यांना बटुकेश्वर दत्त आणि जतीनदास मिळाले. 1928 मध्ये कलकत्त्यास काँग्रेस भरली होती. जतीनदास स्वयंसेवकांच्या तुकडीवर अधिकारी होता. सुभाषबाबूंचा तो उजवा हात होता. पुढे लाहोरच्या कटाच्या धरपकडीत त्यालाही अटक झाली. राजकीय कैद्यांना नीट वागवण्यात यावे म्हणून अन्नसत्याग्रह सुरु झाला. त्यावेळेस भगतसिंग दूरच्या एका तुरुंगात होते. जतीनदास प्रथम सामुदायिक अन्नसत्याग्रहाच्या विरुद्ध होते; कारण बळजबरीने अन्न घालण्यात येते. सत्याग्रहाची विटंबना होते; परंतु जतीनदासही उपवास करु लागले; ते एनिमाही घेत ना. शेवटी भगतसिंगाना लाहोर जेलमध्ये आणण्यात आले. त्यांनी जतीनदासांना एनिमा घ्या सांगितले. कोणाचे न ऐकणाऱ्या जतीनदासांनी त्यांचे ऐकले.

अधिकाऱ्यांनी विचारले, ''इतरांचे ऐकलेत नाही. भगतसिंगांचेच का ऐकलेत?'' जतीनदास म्हणाले, ''भगतसिंगांची योग्यता केवढी आहे ते तुम्हाला माहीत नाही. त्यांचा शब्द कसा मोडू?''

पुढे भगतसिंगांनी जतीनदास सुटावेत म्हणून राजकीय कैद्यांच्या चौकशी समितीला सांगितले; परंतु कोणतीही अट मान्य करून ते सुटायला तयार नव्हते. सुभाषबाबूंनी त्यांना तसे करण्यास संमती कळविली होती. भाऊ व वडील अट पत्करुन सुटणे नको म्हणाले.

जतीनदासने सक्तीचे अन्न नाकारले. सात-आठ जण छातीवर बसले. डॉक्टरने नळी नाकात घातली. जतीनदास खोकलला. दूध फुप्फुसात गेले. फुप्फुसे बिघडली. डॉक्टरांना पुन्हा सक्तीने घशात दूध वगैरे दवडणे अशक्य झाले. दिवसेंदिवस जतीन अशक्त झाला. तिळतिळ तो मरत होता. हात हलवेना, पापणी हलवेना.

सरकारने बाहेर दवाखान्यात नेऊन कोणाचा तरी खोटा जामीन घेऊन त्याला सोडण्याचे ठरविले. ते पहा अधिकारी स्ट्रेचर घेऊन आले.

जतीनदासाच्या खोलीतील क्रांतिकारी म्हणाले, ''आमच्या मुड्द्यावरुन त्यांना न्यावे लागेल.''

जतीनदासाने खूण करून अधिकाऱ्यांना सांगितले,

''मी विरोध करीन.''

या झटापटीतच हृदय थांबेल अशी भीती अधिकाऱ्यांस वाटली. ते गेले आणि मित्र जतीनदासाच्या मरणशय्येभोवती बसले. त्याने सर्वांचे हात सर्वशक्ती एकवटून हातात घेतले.

अधिकाऱ्यांनी सर्व क्रांतिकारकांना त्यांच्या खोल्यांमधे नेले. शूर जतीन आता तेथे एकटा होता.

13 सप्टेंबर, 1929! दुपारची एक वाजायची वेळ आणि हा हुतात्मा देवाघरी गेला.

त्याची स्मृती अखंड स्फूर्ती देत राहील.

❖❖❖

क्रांतिवीर
सरदार भगतसिंग

''फाशी दिल्याने क्रांती थांबत नाही. क्रांतीला कोण रोखू शकेल? आणि क्रांती म्हणजे हिंसा नव्हे. क्रांती म्हणजे समाजव्यवस्थेत बदल. शाश्वत पायावर म्हणजेच सत्याच्या नि न्यायाच्या पायावर समाजाची रचना आम्ही करु इच्छितो. हे आमचे ध्येय. क्रांतियज्ञाच्या वेदीवर आम्ही आपले जीवन धुपाप्रमाणे ठेवीत आहोत; जे ध्येय आमच्याबरोबर आहे त्याच्यासाठी केवढाही त्याग केला तरी अपुराच आहे.''

सरदार भगतसिंगाचा जन्म 1907 च्या सप्टेंबरमध्ये झाला.

ज्या दिवशी ते जन्मले त्याच दिवशी तुरुंगात त्यांचे एक चुलते वयाच्या केवळ 28 व्या वर्षी मरण पावले. सरदारांचे दुसरे चुलते अजितसिंह यांना 20 वर्षांची हद्दपारी होती. त्यांची हद्दपारी नेहरू सरकारने रद्द केली आणि ते मायभूमीला परत आले. सरदारांच्या वडिलांचे नाव किसनसिंग. त्यांचे आजोबा अर्जुनसिंग व आजी जयकुंवर फार देशाभिमानी होती. भगतसिंगांचा खटला चालला होता. तेव्हा 80 वर्षांचे वृद्ध आजोबा अभिमानाने खटला ऐकायला येऊन बसत. आजीने एकदा सुफी अंबाप्रसाद या अज्ञात देशभक्ताला घरात थारा दिला होता. पोलीस आले; परंतु तिने दाद दिली नाही. त्यावेळेस लाहोरला खालसा हायस्कूल होते; परंतु ही शिक्षणसंस्था शिखांची असूनही ती राजनिष्ठ म्हणून वडिलांनी आपल्या मुलास दयानंद अँग्लोवैदिक हायस्कुलातच घातले. त्यांना देशावर प्रेम करणारा धर्म हवा होता.

परंतु असहकार आला. जालियनवाला बागेत हत्याकांड झाले. पंजाबवर लष्करी धिंगाणा होता. काँग्रेसने बहिष्कार पुकारला. भगतसिंग शाळा सोडून बाहेर पडले. त्यावेळेस त्यांचे जेमतेम 14 वर्षांचे वय. लाहोरच्या नॅशनल कॉलेजात ते दाखल झाले. तेथेच सुखदेव, यशपाल, वगैरेंशी मैत्री झाली. पहिल्या महायुद्धात अनेक शिखांवर बंडाचे खटले झाले होते. त्यांच्या त्यागाच्या कथा भगतसिंग ऐके. 'बाबर अकाली' पक्ष पंजाबात होता. त्यांच्याही गोष्टी कानावर येत. भगतसिंगांच्या वडिलांनी त्या क्रांतिकारकांना हजारो रुपयांची मदत केलेली होती. भगतसिंग लाहोर सोडून कानपूरला आले. तेथे हुतात्मा गणेश शंकर विद्यार्थी यांची नि त्यांची मैत्री जमली. 17-18 वर्षांचे वय. परंतु क्रांतिकारक संघटना करण्याचे ठरले; कारण महात्माजींचा सत्याग्रह थांबला होता. त्यांना तुरुंगातून सोडण्यात आले, तेव्हा त्यांनी विधायक कामाला वाहून घेतले. पंडित मोतीलाल नेहरू, देशबंधू दास यांनी स्वराज्य पक्ष काढला. देशाच्या अशा परिस्थितीत तरुणांनी पुन्हा क्रांतिकारक संघटना आरंभिली. 'हिंदुस्थान रिपब्लिक असोसिएशन' स्थापण्यात आली. सचिंद्रनाथ संन्याल, जोगेशचंद्र पंडित, रामप्रसाद बिस्मिल इत्यादी तरुण यात होते. भगतसिंगही सामील झाले. त्यांनी बलवंत नाव घेतले. 1926 मध्ये काकोरीला खजिना लुटला गेला. पुढे धरपकडही सुरू झाल्या. भगतसिंग लाहोरला गेले. इकडे काकोरी कटांतील आरोपी लखनौच्या जिल्हा तुरुंगात प्रथम होते. त्यांना पळवून नेण्याचा एक धाडसी कट सरदार भगतसिंगांनी केला; परंतु जमले नाही. काकोरी कटातील वीर फाशी गेले. अनेकांना दीर्घकालीन सजा झाली. भगतसिंगांच्या मनावर या गोष्टींचा अपार परिणाम झाला. ते लाहोरला खूप अभ्यास करु लागले. लाला लजपतराय यांनी तेथे ''सर्व्हंट्स ऑफ पीपल'' नावाची संस्था सुरु केली होती. तेथे ग्रंथालय होते. भगतसिंगांनी शेकडो पुस्तके वाचली. आयर्लंड, इटली, रशिया इत्यादी देशांच्या स्वातंत्र्याचे, क्रांतीचे इतिहास वाचले. त्या ग्रंथालयाची जी नोंद वही आहे ती बघितली तर इतकी पुस्तके वाचणारा त्या ग्रंथालयास कोणी मिळाला नव्हता असे दिसेल. नसलेली पुस्तके ते मागवायला लावीत. लालाजींचे तर भगतसिंगवर पुत्रवत प्रेम जडले. 1926 मध्ये लाहोरला रामलीलेची मिरवणूक होती. कोणी तरी बाँब फेकला. पोलिसांनी भगतसिंगांनाच अटक केली. ते म्हणाले, ''मी बाँब फेकला नाही. रामलीलेच्या मिरवणुकीवर का मी

बाँब टाकीन?'' त्यांना 60 हजारांच्या जामिनावर मोकळे करण्यात आले. हायकोर्टाने पुढे जामीन रद्द केला.
आईवडिलांनी एका सुंदर मुलीबरोबर लग्न ठरविले. भगतसिंग म्हणाले. ''माझा विवाह ध्येयाशी लागलेला आहे. मातृभूमी दास्यमुक्त होईपर्यंत कोणत्याही मोहात न गुंतण्याचा मी निश्चय केला आहे.''
लाहोरात त्यांनी 'नवजवान सभा' काढली. तिच्या पंजाबभर शाखा होत्या. भगतसिंगांनी पंजाबभर 'काकोरी दिन' साजरा केला. अनेक हुतात्म्यांचे नि क्रांतिकारकांचे फोटो मिळवून त्यांनी स्लाइड्स तयार केल्या. लाहोरच्या ब्रॅडले हॉलमध्ये मॅजिक लँटर्नने हे सारे दाखविण्यात आले. प्रत्येक क्रांतिकारकाचा परिचय भगतसिंगांनी लिहिला होता. अलोट गर्दी जमली होती. पंजाब सरकारने या कार्यक्रमावर पुढे बंदी घातली. काकोरी कटानंतर संघटना विस्कळीत झाली होती. ती पुन्हा नीट उभारायची ठरले. भगतसिंगांनी अनेक ठिकाणी तरुण मिळावे म्हणून दौरा काढला. काशी विद्यापीठात तेव्हा शिवराम राजगुरु शिकत होते. ते त्यांना मिळाले. कलकत्त्याचे बटुकेश्वर दत्त मिळाले.
भगतसिंग वगैरे क्रांतिकारकांनी आपल्या संघटनेचे नाव बदलले. समाजवादी रचना व्हावी असे अभ्यासाने त्यांना वाटले. ''हिंदुस्थान सोशॅलिस्ट रिपब्लिक असोसिएशन' असे नाव घेतले. आग्रा शहरात त्यांनी दोन घरे भाड्याने घेतली होती. तेथे तरुण राहत. कधी डाळे-चुरमुरेच खात. कडाक्याच्या थंडीत पांघरायला नसे. नेम मारायला शिकणे, इतिहास, अर्थशास्त्र यांचा अभ्यास, डोंगर चढणे, दऱ्या उतरणे, पोहून जाणे इत्यादी गोष्टी शिकत अशा वेळेस लालाजींवर मार पडल्याची बातमी आली. भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरु यांनी लाहोरला जायचे ठरविले. चंद्रशेखर आझाद हेही दूर उभे राहणार होते. पळून जायचे नाही, ज्योतीन मुकर्जीप्रमाणे पोलिसांशी लढत देत मरायचे असे ठरले.
17/12/1928 लालाजींना लाठ्या मारणारा सार्जंट सँडर्स फटफटीवरुन जात होता. गोळ्या घालण्यात आल्या. सँडर्स मरुन पडला. चौघे रिव्हाल्वर घेऊन उभे होते. कोणी आले नाही. ते निघून गेले. दुसऱ्या दिवशी लाहोरभर भिंतीवर पत्रके ''लालाजींचा बदला घेतला - हिंदी सोशॅलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन,'' अशी लावली गेली.
चंद्रशेखर आझाद गोसाव्याच्या मेळाव्यात गेले नि निसटले. भगतसिंगांनी गोऱ्या ऑफिसचा पोशाख केला. ते गोरे गोरे होते. बरोबर सुकदेव हे पट्टा घातलेले शिपाई आणि राजगुरु टिफिन कॅरियर घेऊन जाणारे बबर्जी झाले! नवी कोरी करकरीत ट्रंक बरोबर. ट्रंकेवर लाहोरांतीलच एका बड्या अधिकाऱ्यांचे नाव आणि स्टेशनात आले तिघे.
ट्रंकेवरचे नाव पाहून पोलिसांनी मुजरा केला!
भगतसिंग वगैरे कलकत्त्याला गेले. 1928 डिसेंबरमध्ये तेथे राष्ट्र सभेचे अधिवेशन होते. काही बंगाली क्रांतिकारक काळ्यापाण्यावरुन सुटून आले होते. भगतसिंग त्यांना भेटले; परंतु काही दिवस सशस्त्र क्रांतीत पडायचे नाही असे बंगाली क्रांतिकारकांनी ठरवले होते. भगतसिंगांनी त्यांच्याजवळून बाँबविद्या घेतली. अज्ञात लोकांना निवारा म्हणून कलकत्त्यास एक हॉटेल त्यांनी सुरु केले आणि परतले. पंजाबात व अन्यत्र त्यांनी बॉम्ब तयार करणे सुरु केले. या सुमारास दिल्लीच्या विधिमंडळात सरकारने ''पब्लिक सेफ्टी बिल व ट्रेड डिस्प्युटस ॲक्ट'' ही दोन बिले आणली. असेंब्लीत बॉम्ब फेकायचे ठरले. कोणी माणसावर नाही टाकायचा, पळून जायचे नाही. हिंदुस्थान किती असंतुष्ट आहे हे बॉम्बच्या आवाजाने ब्रिटिशांच्या कानात घुसवायचे. सभांनी ते नाही घुसत. तीन दिवस खिशात रिव्हॉल्वर आणि बॉम्ब घेऊन बटुकेश्वर आणि भगतसिंग असेंब्लीच्या गॅलरीत जात होते. भगतसिंग रुबाबात जायचे. जणू मोठा साहेब वाटे. 8/4/1929 ला त्यांनी बॉम्ब टाकले. धूरच धूर. सभासद पळाले. कोणी संडासात लपले. पंडित मोतीलाल नेहरु, मदन मोहन मालवीय, अध्यक्ष विठ्ठलभाई पटेल आणि सर जेम्स क्रेशर हे चौघे आपापल्या जागी स्थिर होते. भगतसिंग, बटुकेश्वर तेथे उभे होते.

भरलेले रिव्हॉल्वर हाती होते; परंतु त्यांनी कोणाला मारले नाही. एखाद्याची हत्या हे त्यांचे ध्येयच नव्हते. नाहीतर तो बॉम्बही कोणावर त्यांनी टाकला असता. ते पोलिसांच्या स्वाधीन झाले खटला सुरु झाला.

''इन्किलाब जिंदाबाद, कामगार वर्गाचा जय असो.'' अशा घोषणा कोर्टात येताना करीत. त्या नवीन घोषणा होत्या.

भगतसिंगांनी जी कैफियत दिली ती चिरंजीव आहे. क्रांतीचे शास्त्रीय तत्त्वज्ञान तिच्यात त्यांनी मांडले. ते म्हणतात, ''वाटेल त्याची कत्तल करणारे आम्ही भाडोत्री सैनिक नाही. आम्ही इतिहासाचा सखोल अभ्यास केला आहे. आम्हाला येथील शासनपद्धतीचा बॉम्ब टाकून सक्रिय विरोध करायचा होता. आम्ही मानवीजीवन पवित्र मानतो. मानव्याच्या सेवेसाठी आम्ही प्राण देऊ; परंतु राजकीय स्वातंत्र्यासाठी नि:स्वार्थी हिंसा ही हिंसा होत नाही. गॅरिबाल्डी, शिवाजी महाराज का हिंसक? व्यक्तीला अर्थ नाही. परंतु संघटित सशस्त्र क्रांती करण्याचा गुलाम राष्ट्राला हक्कच आहे.

हे निवेदन देशी व विदेशी 14 पत्रांतून एकदमच प्रसिद्ध झाले! त्या दोघांना दहा-दहा वर्षांची सक्त मजुरी देण्यात आली. एका दूरच्या ओसाड तुरुंगात त्यांना ठेवण्यात आले. याच सुमारास सॉंडर्स कटाच्या बाबतीतही काही धरपकड चालू होती. श्री. जतीद्रनाथ वगैरेंना अटक करण्यात आली होती. लाहोरच्या तुरुंगात ते होते. राजकीय कैद्यांना निराळ्या रीतीने वागवावे म्हणून अन्नसत्याग्रह सुरु झाला. जतींद्रनाथ एनिमाही घेता ना. त्यांची स्थिती चिंताजनक झाली. मोठमोठ्या पुढाऱ्यांनीही सांगितले; परंतु व्यर्थ. ''भगतसिंगांनी सांगितले तर ते ऐकतील,'' कोणी म्हणाले. सरदार भगतसिंगांना लाहोरला आणण्यात आले. भगतसिंगांनी त्यांना एनिमा घ्यायला लावले. सुपरिटेन्डेट खानसाहेब खरीददीन जतींद्रनाथांना म्हणाले, ''तुम्ही थोरामोठ्यांचे ऐकले नाही. यांचेच का?'' जतींद्र म्हणाला, ''शूर भगतसिंगांची योग्यता केवढी आहे ते तुम्हांस माहीत नाही. अशा थोर पुरुषाच्या शब्दाचा अपमान करणे मला शक्य नाही.'' जतींद्रनाथांना मुक्त करा म्हणून भगतसिंगांनी राजकीय कैद्यांच्या चौकशी समितीला सांगितले; परंतु सरकारने नाकारले. जतींद्र उपवास करून देवाघरी गेला.

आणि सँडर्सच्या खुनाचा खटला सुरु झाला. भगतसिंग, राजगुरु, सुखदेव हे मुख्य आरोपी सिद्ध झाले. हे क्रांतिकारक कोर्टात जयघोष करीत, कोर्टात प्रार्थना करीत, बाहेरच्यास संदेश पाठवित. 1929 डिसेंबरमध्ये कॉंग्रेस भरली लाहोरला. त्यावेळेस पंडित मोतीलाल नेहरु त्यांना भेटून आले. ते म्हणाले, ''एका असामान्य व्यक्तीला भेटलो. त्यांची विचारसरणी ऐकून माझ्याहून हे किती श्रेष्ठ असे वाटले. एका 'पुरुषा' ची भेट झाली. म्हणून फार आनंद झाला.'' इकडे मिठाचा सत्याग्रह सुरु होता. तिकडे हा खटला चालला होता. राजगुरुंची आई कोर्टात यायची. प्रेमळ भगतसिंग धावत जाऊन त्या मातेचे दोन्ही हात आपल्या हातांत प्रेमाने घेऊन म्हणत., ''मा, रो मत! राजगुरु जीता रहेगा, खाली भगतसिंग मर जायगा.'' परंतु ऑक्टोबर 1930 रोजी तिघांनाही फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली.

फाशीच्या आधी भगतसिंगांच्या आईला भेटही देण्यात आली नाही. फक्त राजगुरुंच्या आईला भेटायची परवानगी मिळाली; परंतु भगतसिंगांच्या आईस परवानगी नसेल तर मलाही नको असे ती महाराष्ट्रीय माता म्हणाली!

महात्माजींनी असे फाशी देऊ नका लिहिले. यंग इंडियात त्यांनी गौरवपर लेख लिहिला. ''माझा मार्ग निराळा असला तरी भगतसिंगाचे शौर्य, निष्कलंक चारित्र्य, त्याग त्याबद्दल मला अपार आदर आहे.'' परंतु सरकारने ऐकले नाही. 23 मार्च 1931 ला सायंकाळी 7 वाजता तिघांना वधस्तंभाकडे नेले. तिघांनी एकमेकास शेवटचे भेटून घेतले. भगतसिंग गोऱ्या मॅजिस्ट्रेटला म्हणाले. ''अत्युच्च ध्येयासाठी हिंदी क्रांतिकारक मृत्यूला आनंदाने कशी मिठी मारतात हे पाहण्याचे भाग्य तुम्हाला मिळाले. अच्छा!'' 7 वाजून 33 मिनिटांनी त्यांच्या गळ्याला फास लागला. तिघे अमर झाले. शतश: प्रणाम!

भगतसिंग गोरे गोरे दिसत. 5 फूट 10 इंच उंची. गोड आवाज. एकदा तुरुंगात बॅ. असफअल्ली त्यांना भेटायला जात होते. तर बेड्यांच्या झणत्कारावर ते गाणे गात होते. ते एका पत्रात लिहितात, ''क्रांतिकारक असीम प्रेमळ असतो.'' एकदा एका सहकाऱ्याला देवी आल्या. त्यांनी त्यांची शुश्रूषा

केली.

❖❖❖

समाजसुधारक
गोपाळ गणेश आगरकर

''मी शिक्षक होऊ इच्छितो. लोकात स्वतंत्र विचार उत्पन्न होऊन स्वोन्नतीचे मार्ग लोकांना दिसू लागतील. अशाप्रकारच्या शिक्षकाचे काम करायचे आहे.'' ''इष्ट असेल ते बोलणार व शक्य असेल ते करणार'' हा त्यांचा बाणा.

गोपाळरावांचा जन्म 1856 मध्ये झाला.

ते मोठे हूड होते. खेळाडू वृत्तीचे. कऱ्हाड जवळच्या टेंभू गावी बाळपण गेले. कृष्णेच्या पाण्यात तासन्तास डुंबायचे. पुढे वऱ्हाडात अकोल्यास शिकायला गेले. घरी स्वयंपाकाचे कामही पडे. गरिबीतून शिकत होते. दोन

वर्षे मराठीची शिष्यवृत्ती मिळाली. भाषांतर व्रण्यात पटाईत. श्लोक पाठ करायचे. त्यांना इतिहास, संस्कृत काव्ये, नाटके यांची अत्यंत आवड. घरकामामुळे एकदा शाळेत जायला उशीर झाला तर हेडमास्तर म्हणाले, ''तुमच्या हातून काय अभ्यास होणार? तुम्ही असेच रखडणार.'' तेव्हा तेजस्वी गोपाळ उभा राहून म्हणाला, ''तुमच्या सारखा एम. ए. होईन तरच नावाचा आगरकर.'' अकोल्यास वऱ्हाड समाचार निघे. ''तुम्ही लेख लिहीत जा. पाच रुपये महिना पाठविन,'' असे संपादकांनी आगरकरास कळविले. गॅदरिंगमध्ये निबंधात बक्षीस. पुढे पुण्यास आले. डेक्कन कॉलेजात जाऊ लागले. एकच सदरा, रात्री धुऊन ठेवायचे. सकाळी तो घालायचे. परीक्षेच्या वेळी फी नव्हती. एक नाटक लिहू लागले. तेव्हा प्रा. केरुनाना छत्रे यांना कळले. त्यांनी फी दिली. लो. टिळकही त्याच वेळचे. दोघांनी पुढे शिक्षणास वाहून घ्यायचे ठरविले. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी सरकारी नोकरी सोडून न्यू इंग्लिश स्कूल सुरु केले होते. निबंधमाला, केसरी, मराठाही पत्रे सुरु केली होती. आगरकर, टिळक येऊन मिळाले.

गोपाळरावांनी मुन्सफ व्हावे अशी घरच्यांची इच्छा. शिक्षणखाते रडके खाते असे त्यांचे आप्तेष्ट म्हणाले.

पुढे त्यांना एका संस्थानात मोठी नोकरी मिळत होती; परंतु त्यांनी ढुंकूनही पाहिले नाही. 1880 मध्ये एम. ए. झाले. विष्णुशास्त्री मरण पावले. लोकमान्य व आगरकर यांना शिक्षा झाली. मुंबईच्या डोंगरीच्या तुरुंगात दोघे 101 दिवस होते. दोघांच्या दिवसरात्र चर्चा होत. दोघांतील मतभेद स्पष्ट झाले. दोघे स्वातंत्र्यभक्त; परंतु आगरकर म्हणत. ''हा देश सडलेला. ना बुद्धी ना विवेक, रुढी नि अज्ञान. अशांना कोठले स्वराज्य? श्रेष्ठ-कनिष्ठपणाची थोतांडे, शिवाशीव, स्त्रियांची दुर्दशा, हा धर्म नको.'' लोकमान्य म्हणत, 'हे सारे सुधारेल तोवर देश आर्थिक शोषणाने मृतप्राय होईल. आधी परके चोर घालवू मग घर सुधारू.''

हे दोन थोर पुरुष अलग झाले. आगरकरांनी सुधारक पत्र सुरु केले. ''इष्ट असेल ते बोलणार व शक्य असेल ते करणार'' हा त्यांचा बाणा. त्यांनी चौफेर हल्ला चढवला. ती श्राद्धे, ती तर्पणे, ती पिंडदाने, ती वपने, ती सोवळी-ओवळी, शेंड्या, जानव्यांचे, गंध-भस्माचे धर्म, ती थोतांडे, आगरकर विजेप्रमाणे आघात करू लागले. सनातनी संतापले. आगरकर जिवंत असताना त्यांची प्रेतयात्रा काढून त्यांच्या घरावरून नेली. त्यांच्या पत्नीस काय वाटले असेल. आगरकरांची पत्नी तुळशीबागेत जायची. एकदा एका विद्यार्थ्याने विचारले, ''तुमच्या पत्नी तर देव मानतात.'' ते म्हणाले, ''मी तिला सांगतो की देव वगैरे सारे झूट आहे; परंतु तिची श्रद्धा आहे. मला माझी मते बनवण्याचा हक्क तसा तिलाही.

आगरकर बुद्धीला प्रमाण मानणारे. एकदा त्यांनी 'सुधारका'त महाराष्ट्रीयास अनावृत्त पत्र लिहिले. ते प्रत्येकाने वाचले पाहिजे. ''का मी हे सारे लिहितो? इतक्या टीका होतात. तरी का? दारिद्र्य स्वीकारून हा वेडा पीर का हे सारे प्रतिपादित आहे? सुखाची नोकरी झुगारून, रोगाशी झगडत सर्वांचा विरोध सहन करुन हा मनुष्य का हे विचार मांडतो. याचा जरा विचार तरी करा मनात'' अशा

आशयाचे ते उद्गार आहेत; परंतु शेवटी म्हणतात,
''माझ्या विचारांचा समानधर्मी कोणी उत्पन्न होईल. पृथ्वी विपुल आहे. काळ अनंत आहे.''
असे हे धैर्याचे मेरु! आणि किती साधे. फर्ग्युसन कॉलेजच्या प्रांगणात एकदा सकाळी धाबळीची बाराबंदी घालून, एक पंचा नेसून, एक डोक्याला गुंडाळून ते चिलीम ओढीत होते. दम्यासाठी तंबाकूत औषधी मिसळून ते ओढीत. एक गृहस्थ भेटायला आले. ''आगरकर कोठे राहतात?'' ''मीच तो.'' ''थट्टा नका करु.'' ''अहो खरोखरच मी आगरकर.'' ''स्त्रियांनी जाकिटे घालावी सांगणारे तुम्हीच ना? मला वाटले तुम्ही अपटुडेट साहेब असाल.''
एकदा ज्ञानप्रकाशात आगरकर वाटेल ते खातात, वाटेल ते पितात असे कोणी लिहिले, आगरकर म्हणाले, ''मी जर एक गोष्ट प्रतिपादणारा व दुसरी आचरणारा असेन तर शिक्षक व वर्तमानपत्रकार होण्यास नालायक आहे. तेव्हा माझ्यावरच्या आरोपाला अणुरेणूइतका पुरावा असेल तर दाखवा. नाहीतर आरोप परत घ्या.'' तो आरोप करणारा 'ज्ञानप्रकाशात' म्हणाला, ''या साधुपुरुषाची काय हो मी विटंबना केली! अरेरे.''
असला धुतल्या तांदळासारखा महापुरुष होता. लोकमान्यांची व त्यांची भेट होत नसे. पुण्याच्या लाकडी पुलावर दोघांची गाठ पडणार असे वाटले;. परंतु एकमेकांकडे न पाहता दोघे गेले!
बेळगावला लोकमान्य गेले होते. थिएटरात त्यांची कोणी नक्कल केली. टिळक म्हणाले, ''माझी नक्कल मला काय दाखवता? त्याची दाखवा. त्या गोपाळाची.'' लोकांना वाटले गोखल्यांची. तेव्हा टिळक म्हणाले, ''तो दुसरा गोपाळ, निदान नकलेत तरी त्याला पाहून समाधान मानीन!'' टिळकांना आगरकरांविषयी किती प्रेम. आगरकर वारले तेव्हा रडत रडत अग्रलेख त्यांनी सांगितला.
गोपाळराव दम्याने आजारी असतच. ते म्हणाले, ''आता मी मरणाला तयार आहे. मला लोकांना जे सांगायचे होते ते मी सांगून टाकले आहे.'' 17/6/1895 शनिवारी जुलाब झाला. रविवारी जरा बरे होते. रात्री शौचास स्वत: जाऊन आले. हातपाय धुऊन झाल्यावर पत्नीस म्हणाले, ''आता मला बरे वाटते. मी निजतो आणि तुम्हीही निजा.'' परंतु ती शेवटची झोप. पहाटेस त्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले. त्यांच्या उशाशी एक पुरचुंडी होती. तिच्यावर एक चिठ्ठी होती. ''माझ्या प्रेतदहनार्थ मूठमातीची पत्नीस पंचाईत पडू नये म्हणून व्यवस्था.''
असा हा धगधगीत ज्ञानाचा नि त्यागाचा पुतळा होता. शतश: प्रणाम!

❖❖❖

मराठी भाषेचा शिवाजी
विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

शास्त्रीबोवांना एक प्रचंड लाट परतवायची होती. स्वाभिमान जागवून नवपराक्रमास राष्ट्र उभे करावयाचे होते. त्या काळात जाऊ तेव्हाच त्यांच्या टीकेचे मर्म कळेल. परंतु ते प्रतिगामी नव्हते. लोकभ्रमासारखे निबंध त्यांनी लिहिले. ''स्त्रीचा पती मेला म्हणून जर ती अशुभ तर कोणाची आई मेली, बाप मेला, तर तोही का अशुभ मानू नये, पत्नी मरून 13 दिवसही झाले नाहीत तो पुन्हा लग्नाला उभा राहणारा मात्र शुभ ठरावा ना?'' असे ते विचारतात.

''मराठी भाषेचा मी शिवाजी आहे. माझ्यापूर्वी असा कोणी नव्हता, पुढे होणार नाही,'' अशी अभिनव अभिमान भाषा उच्चारणारे श्री. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, 1882 मध्ये मार्चच्या 17 तारखेस गुरुवारी पहाटे आपली अवघी बत्तीस वर्षांची; परंतु असीम तेजस्वी अशी कारकीर्द संपवून देहरुपाने निघून गेले.

1850 च्या 20 मेला त्यांचा जन्म. जी स्वप्ने त्यांनी मनात खेळवली, जी प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांनी शेवटच्या श्वासापर्यंत धडपड केली ती स्वप्ने आज स्वातंत्र्यप्राप्ती होऊन काही अंशी पूर्ण झाली आहेत.

प्राथमिक शिक्षण होऊन ते इंग्रजी शिकू लागले. पदवीधर झाले. वडील कृष्णशास्त्री त्यांना वकील, मुन्सफ व्हायला सांगत होते; परंतु भाषेची सेवा करणे त्यांनी मनात ध्येय ठरविले होते. वडील मराठीतील नामांकित लेखक. 25 वर्षे वडिलांनी हातात खेळवलेली लेखणी पुत्राने आपल्या हातात घेऊन मराठी भाषेत चमत्कार करून दाखविले. 1874 मध्ये 'निबंधमाला' मासिक सुरु होणार म्हणून 'ज्ञानप्रकाशा'त जाहिरात झळकली. सात वर्षे हे तेजस्वी मासिक चालले. त्याचे 84 अंक निघाले. सारे लिखाण एकटाकी. शास्त्रीबुवाच निबंध लिहीत, परीक्षणे लिहीत, विनोदी चुटके लिहीत, थोरामोठ्यांच्या आख्यायिका देत. इतिहास, इंग्रजीभाषा, जॉन्सन, मोरोपंत, लोकहितवादी, देशाची सद्य:स्थिती इत्यादी पुस्तककार होतील असे निबंध त्यांनी लिहिले. मराठी भाषा वाटेल तो विचार, वाटेल ती भावना व्यक्तवू शकते ही गोष्ट नवसुशिक्षितांच्या नजरेस त्यांनी आणून दिली.

भारत परतंत्र झाला होता. 57 चा प्रयत्नही संपला. मिशनरी व काही नवसुशिक्षित भारतीय इतिहास व संस्कृती यावर जहरी टीका करीत होते. ज्याने त्याने उठावे व प्राचीन भारतावर दगड मारावे. अशावेळेस ही धीरोदत्त मूर्ती उभी राहिली व सर्व घरचे व परके टीकाकार थंड पडले. शास्त्रीबोवांना लोकहितवादी, महात्मा जोतिबा, न्यायमूर्ती रानडे, दयानंद वगैरेंवरही प्रखर टीका करावी लागली. जॉन्सनवरच्या निबंधाच्या अखेरीस लिहितात, ''प्रस्तुत चरित्रापासून नवीन विद्वानांनी सतत उद्योग करण्याविषयी उपदेश घ्यावा. त्यांना हल्ली जी पोकळ घमेंड वाटते की, विश्वविद्यालयातून आपण पार पडलो की, ज्ञानाची अत्यंत सीमा गाठली, ती त्यांनी अगोदर दडवली पाहिजे. तरुणजनांस वाचण्यालायक नानाप्रकारची मनोरंजक पुस्तके, बहुश्रुत लोकांच्या उपयोगी पडण्यासारखे तऱ्हेतऱ्हेच्या माहितीचे चमत्कारिक ग्रंथ, देशातील जुनी कविता व इतिहास साऱ्या भारतवर्षीयांच्या किंबहुना साऱ्या जगाच्या प्रतीचे व पूज्यबुद्धीचे स्थान झालेली जी प्राचीन गीर्वाण भाषा, त्यात काय काय ज्ञानभंडार आहे, फारशी भाषेत काय मौज आहे. याविषयी शोध, हिंदुस्थानी, गुजराथी वगैरे एतद्देशीय भाषांचा मराठीशी कितपत संबंध आहे, व्याकरणरीत्या सर्वांचा कसकसा मेळ आहे, इत्यादी उद्योग करण्याचे आमच्या पुढारी मंडळीने मनावर घेतले असते, तर आजची लोकांची स्थिती किती निराळी असती? यासारखेच देशी शेतीकडे व देशी व्यापाराकडे जर कोणी लक्ष दिले असते व आपल्या इंग्रजी ज्ञानाचा लाभ देशबंधूस त्यांच्या भाषेच्या द्वारा करून दिला असता व शेकडो व्यावहारिक कृत्यांचा संबंधानेही त्यास माहिती करून दिली असती, तर त्यात सर्वांस केवढे भूषण झाले असते!

त्यांनी सरकारी नोकरी सोडली. न्यू. इंग्लिश स्कूल एक जानेवारी 1880 मध्ये स्थापिले. मुलांना पुस्तके हवीत म्हणून किताबखान, छापायला हवीत म्हणून चित्रशाळा असे उद्योग आरंभिले. आपल्याकडे चित्रांची प्रथा नव्हती. चित्रशाळेतून 'रामपंचायतन' हे पहिले रंगीत चित्र छापले गेले. हजारो प्रती खपल्या. पुढे केसरी व मराठा ही दोन साप्ताहिके सुरु केली. निबंधमाला बंद करुन ग्रंथमाला सुरु करणार होते; परंतु एके दिवशी फोटोसाठी उन्हात उभे राहिले. घेरी येऊन पडले. हाच आजार. याच आजारात ते देवाघरी गेले.

''तुम्ही इतके कडक कसे लिहिता?'' असे कोणी विचारले तेव्हा ते म्हणाले, (''आमचा एक पाय तुरुंगात असतो.'') ते मेले तेव्हा केसरीवर खटला चालूच होता. आगरकर, टिळक हे डोंगरीच्या तुरुंगात गेले तेव्हा विष्णुशास्त्री देवाघरी होते; परंतु त्यांची तयारी होती. त्या काळात ते गडगंज पैसा मिळविते. एकदा न्यू इंग्लिश. स्कूल पहायला तेलंग आले होते. ते म्हणाले, ''अशा संस्थेत काम करावे, असे मलाही वाटते; परंतु दोन लाख रुपये शिल्लक टाकू दे. अजून काही हजार कमी आहेत!'' विष्णुशास्त्री यांचा त्याग यावरुन दिसून येईल. ते पुस्तके घेण्यात पैसा खर्चित. पुण्यात टाउन हॉल करण्यासाठी सभा भरली. आकडे कोण घालणार? कोरा कागद एका हातातून दुसऱ्या हातात जात होता. शास्त्रीबोवांनी आपल्या एक महिन्याच्या पगाराचा आकडा घातला!

तेव्हा ते सरकारी हायस्कुलात शिक्षक होते. असा हा कर्मवीर होता. त्यांनी हजारोंना स्फूर्ती दिली. त्याचा 'इतिहास' हा निबंध वाचूनच राजवाडे त्या कार्यार्थ उभे राहिले. विष्णुशास्त्री वारल्याचे ऐकून, ''मृत्यू म्हणजे काय ते मला आज कळले'' असे राजवाडे म्हणाले. टिळक, आगरकर सारे याच त्यागाच्या शाळेत तयार झाले. ''His fall was like the fall of Roman Empire'' स्विफ्टवे मरण रोमन साम्राज्याच्या पडण्याप्रमाणे वाटले असे एकाने म्हटले आहे. निबंध-मालाकारांचे ते मरण असेच वाटले. अवघ्या 32 वर्षांच्या आयुष्यातील खटाटोप! ते आद्यशंकराचार्य अद्वैताचा संदेश देऊन 32 व्या वर्षीच निजधामास गेले. हा नवभारताचा द्रष्टा महापुरुषही त्यागाची ज्ञानोपासनेची, देशभक्तीची दृष्टी देऊन, नवप्रकाश देऊन निघून गेला.

❖❖❖

शिक्षणमहर्षी
कर्मवीर भाऊराव पाटील

मागासलेल्या समाजातून ज्ञान-विज्ञानसंपन्न, नव-संपन्न, नवतरुण असे कार्यकर्ते निर्माण करण्याची आवश्यकता कर्मवीरांनी ओळखली. कर्मवीर भाऊराव पाटील म्हणजे भूतकाळातील अनुभव जमेस धरून वर्तमानात वावरत असताना भविष्याकडे दृष्टी ठेवणारा ऋषी!

कर्मवीर श्री. भाऊराव पाटील यांना सातारा येथे एक लक्ष रुपयाची थैली कृतज्ञतापूर्वक देण्यात आली.

मी त्यांच्या संस्था पाहिल्या आहेत. मुले स्वयंपाक करीत आहेत, सफाई करीत आहेत, सारे पाहिले आहे. भाऊरावांनी या कार्यात तनमनधन ओतले. त्यांच्या पत्नीने मंगलसूत्रही संस्थेस शेवटी समर्पिले होते. त्याग व कष्ट नि अपार निष्ठा यांच्या पायावर त्यांनी थोर काम उभे केले.

विशेषत: मागासलेल्या समाजातील विद्यार्थ्यांना पुढे आणणे हे त्यांचे गौरवास्पद कार्य आहे. ''भविष्य राज्य तुमारा मानो; अए मजदूरों और किसानो'' असे आपण म्हणतो, तो भार खांद्यावर घेऊ शकतील असे खंदे नवतरुण निर्माण करणे त्यासाठी आवश्यक. ह्या नवतरुणांना ज्ञानविज्ञानसंपन्न घडवण्याची आवश्यकता कर्मवीरांनी ओळखली. हे त्यांचे ऋषित्व. ऋषी हा त्रिकालज्ञ लागतो. भूतकाळातील अनुभव जमेस धरून वर्तमानात वावरत असताना जो भविष्याकडे दृष्टी ठेवतो तो ऋषी.

महर्षींनी अनेक तरुणांना परदेशात पाठविले आहे. कोणी परत आले आहेत. अशा रीतीने ज्यांना आपण मागासलेले म्हणतो त्यांच्यात आत्मविश्वास उत्पन्न करणे, त्यांच्यात प्रखर अशी ज्ञानज्वाला पेटविणे हे थोर कार्य होय. श्री भाऊरावांनी तीन तपांवर सेवा करून आपले नाव अजरामर केले आहे. आपल्या सेवेचा कळस म्हणून गांधी विद्यापीठ- जेथून ग्रामीण विद्येतील पारंगत विद्यार्थी बाहेर पडतील-सहकारी शिक्षण, मधुमक्षिका शिक्षण, चर्मोद्योग, दुग्धालये अशा अनेक विषयातील तज्ज्ञ पदवीधर बाहेर पडतील असे विद्यापीठ त्यांच्या हातून उभे केले जावो हीच मंगल आशा प्रकट करून महर्षींच्या सेवेला प्रणाम करतो. त्यांच्या विद्यार्थ्यांना धन्यवाद देतो.

❖❖❖

ज्ञानकोशकार
डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर

ज्ञानकोश संपादून महाराष्ट्राला अशी कामे करता येतात ही श्रद्धा त्यांनी दिली. शब्दकोश, चरित्रकोश, धर्मकोश, व्यायामकोश असे विविध कोशवाङ्मय मराठीत निर्माण झाले, होत आहे, याची स्फूर्ती ज्ञानकोशप्रकारांनी दिली.
ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या थोर स्मृतीला पूज्यभावाने प्रणाम करणे हे महाराष्ट्रीयांचे कर्तव्य आहे.

डॉ. केतकर यांची महाराष्ट्रीयास आठवण आहे का? केवढी विद्वत्ता, केवढे धैर्य! त्यांच्या स्मृतीस प्रणाम करु या.

ज्ञानकोश संपादून महाराष्ट्राला अशी कामे करता येतात ही श्रद्धा त्यांनी दिली. शब्दकोश, चरित्रकोश, धर्मकोश, व्यायामकोश असे विविध कोशवाङ्मय मराठीत निर्माण झाले, होत आहे, याची स्फूर्ती ज्ञानकोशप्रकारांनी दिली.

ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या थोर स्मृतीला पूज्यभावाने प्रणाम करणे हे महाराष्ट्रीयांचे कर्तव्य आहे. ज्ञानकोशकार केतकरांनी मराठीत एक नवीन युग निर्मिले. अमेरिकेत ''हिंदुधर्मातील जाती'' या विषयावर निबंध लिहून त्यांनी डॉक्टर पदवी मिळविली. ते हिंदुस्थानात आले. त्यांच्या डोळ्यासमोर मराठी ज्ञानकोशाची भव्य कल्पना उभी राहिली. शंभर-शंभर रुपयांचे भांडवल त्यांनी उभारले. शंभर रुपये भरणारास ज्ञानकोशाचे सर्व भाग मिळणार होते. याशंभराची किंमत पुढे अर्थात वाढली. प्रथम नागपूरला हे मंडळ काम करु लागले. पुढे पुण्यास आले आणि तेथेच हे भगीरथ कार्य त्यांनी अनेकांच्या सहकार्याने पुरे केले. त्या कार्यात त्यांना अनेक अडचणी आल्या. सरकारने पाठिंबा दिला नव्हता. डॉक्टर केतकरांच्या निष्ठेने हे काम पार पाडले. ज्ञानकोशाचे पहिले पाच प्रस्तावना खंड अपूर्व आहेत. तसाच हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा शेवटचा एक खास भागही महत्त्वाचा आहे. ज्ञानकोशाचे प्रस्तावना खंड बाहेर पडू लागले. त्यांचा महाराष्ट्रात अभ्यास व्हावा अशी डॉक्टरांची इच्छा. त्यांनी त्या भागांची परीक्षा ठेवली. मी पहिल्या भागाच्या परीक्षेसाठी बसलो होतो. निम्मे बक्षीस मिळाले. ते घ्यावयास मी त्यांच्याकडे गेलो होतो. मी ते बक्षीस ज्ञानकोश घेण्यासाठी खर्च करायचे ठरविले. डॉक्टर मला म्हणाले, ''तुम्ही ज्ञानकोशाचे महाराष्ट्रात प्रचारक व्हा.'' मी म्हटले, ''मी मुखदुर्बळ मनुष्य. कोणाला आग्रहाने सांगणे जमत नाही.'' ते म्हणाले, ''अमेरिकेत जाण्यापूर्वी मी असाच होतो; परंतु आता संकोच सारा गेला. भीड गेली.'' त्यावेळची त्यांची मुद्रा अजून डोळ्यासमोर आहे. ते अपार काम करीत. ज्ञानकोशाचे खंड गड्याच्या डोक्यावर देऊन दादर वगैरे भागात जाऊन ते खपविण्यासाठी खटपट करीत. ते नेहमी म्हणायचे. ''भरपूर पगार घ्या. भरपूर काम करा. आमचे प्राध्यापक कमी पगार घेऊन त्याग दाखवू बघतात; परंतु ज्ञानाच्या सीमा वाढवतील तर शपथ.''

मी त्यांना पुण्यात खाली सूटबूट, तर वर पगडी असे पाहिले आहे. कधी हरदासी अंगरखा घातलेले पाहिले आहे. एखाद्या हॉटेलमध्ये जातील. चिवडा, शंकरपाळे खातील, लकडी पुलाजवळ करवंदे खात उभे असलेले मी त्यांना पाहिले आहे. औपचारिकपणा, फाजील शिष्टाचार त्यांना आवडत नसावा.

त्यांच्या कादंबऱ्या त्यांच्या विशाल अनुभवातून जन्मलेल्या आहेत. नाना धर्मांचे, नाना जातिजमातीचे, नाना देशांचे, नाना प्रांतांचे त्यांचे मार्मिक परीक्षण. ते सारे अनुभवधन त्यांनी कादंबऱ्यातून ओतले. ब्राह्मणकन्या या कादंबरीतील शेवटची 'नवीन स्मृती' नवदृष्टी देणारी आहे. डॉक्टर केतकर हे विचारांना धक्के देणारे होते. त्यांची प्रज्ञा खोल नि व्यापक होती. समाजाचा त्यांचा अभ्यास गाढ होता. लोकमान्य टिळक आणि इतिहाससंशोधक राजवाडे यांच्याविषयी त्यांना अपार भक्ती.

हिंदुधर्मातील अनेक गोष्टींबद्दल त्यांना आदर होता. त्यांनी जर्मन विदुषीबरोबर विवाह केला; परंतु क्रात्यस्तोम यज्ञ करून त्यांनी त्यांना हिंदू करून घेतले. या विदुषीचे नाव शीलवती बाई. महर्षी सेनापती बापटांसारखे थोर धर्मज्ञ या विवाहात पुरोहित होते. डॉक्टर केतकर प्रस्तावना खंडाच्या पहिल्या भागात म्हणतात, ''हिंदुधर्मातील संग्राहकता राहिली असती तर महंमद पैगंबर हेही एक अवतार मानले गेले असते व अनेक पंथांप्रमाणे हा एक महंमदी पंथ हिंदुधर्मात राहिला असता.'' एखादे वेळेस किती उच्च नि उदार विचार ते मांडित. एक कोटी टिळक फंडाचे काय केलेत असा हिशोब विचारणाऱ्यांना ते म्हणाले, ''असहकार हा एक नवीन शब्द गांधीनी हिंदी जनतेस शिकविला. एक कोटी रुपयांहून त्याची किंमत अधिक आहे.'' डॉ. केतकर हे महाराष्ट्राचे भूषण आहेत. ज्ञानाची उपासना त्यांनी शिकविली. सहकारी तत्त्वावर एकत्र येऊन साहित्य सेवा करायला त्यांनी शिकविले. त्यांच्या स्मृतीस कृतज्ञतापूर्वक प्रणाम.

❖❖❖

बेचाळीसच्या लढ्यातील
हुतात्मा भाई कोतवाल

जे जे मानवतेला मारक आहे, आत्मविकासाच्या आड येणारे आहे त्याला 'चले जाव' म्हणायचे आणि तोंडाने केवळ न म्हणता त्यासाठी 'करेंगे या मरेंगे' या निर्धाराने धडपडायचे, सर्वस्व अर्पावयाचे. महात्माजींचे हे दोन मंत्र घेऊन भाई कोतवाल आपल्या तालुक्यात गेले. ह्याच लढ्यात त्यांनी प्राणाहुती दिली.

आज देश स्वतंत्र आहे. स्वातंत्र्याचा लाभ घरोघर अजून जावयाचा आहे; परंतु परसत्ता दवडून सर्वांचे संसार सुखाचे करण्यासाठी जो स्वातंत्र्यसंग्राम करावा लागला त्यात ज्ञात अज्ञात अनेकजणांचे त्याग आहेत. अनेकांचे हाल, अनेकांची बलिदाने आहेत. त्यातील काही डोळ्यांसमोर सदैव राहतात. त्यांना प्रणाम करुन आपण सर्वांच्याच त्यागाला प्रणाम करीत असतो.

भाई कोतवाल गरिबीत जन्मले, गरिबीत वाढले. मोठ्या कष्टाने त्यांनी शिक्षण घेतले. ते वकील झाले; परंतु पैसा त्यांच्या डोळ्यासमोर नव्हता. दरिद्री जनता त्यांच्या डोळ्यासमोर होती.

अशावेळेस 42 चा लढा आला. 9 ऑगस्टची अमर तारीख उजाडली. 'चले जाव' शब्द आधीच उच्चारला गेला होता. त्यांच्या जोडीला 'करेंगे या मरेंगे' मंत्र आला. महात्माजींनी दिलेले हे दोन महान मंत्र आहेत. जे जे मानवतेला मारक आहे आत्मविकासाच्या आड येणारे आहे त्याला 'चले जाव' म्हणायचे आणि तोंडाने केवळ न म्हणता त्यासाठी 'करेंगे या मरेंगे' या निर्धाराने धडपडायचे, सर्वस्व अर्पावयाचे. महात्माजींचे हे दोन मंत्र घेऊन भाई कोतवाल आपल्या तालुक्यात गेले. ह्याच लढ्यात त्यांनी प्राणाहुती दिली.

त्यावेळेस लढा लढणारे बाहेरचे मंडळ होते. ठायी ठायी टापू अहिंसक रीतीने म्हणजे कोणाचे प्राण न घेता स्वतंत्र करायचे आणि अशा रीतीने स्वतंत्र टापू वाढवित जायचे. या स्वतंत्र प्रदेशाला मग मात्र परसत्तेशी सशस्त्र लढा करायला काँग्रेसच्या धोरणानुसार प्रतिबंध करायचा नाही असेही ठरले होते; कारण काँग्रेसही स्वातंत्र्य मिळाल्यावर हाती शस्त्र घेऊन लढणारच होती. भाई कोतवालांनी कर्जत तालुका स्वतंत्र म्हणून जाहीर केला. माझ्या स्वतंत्र तालुक्यात ब्रिटिश सत्तेचे पोलीस नकोत. त्यांनी व त्यांच्या मित्रांनी पोलिसांची हत्यारे लांबविली. पोलिसांना हात नाही लावला; परंतु ब्रिटिश सत्ता हे थोडेच सहन करणार? लष्कर धुमाकूळ करीत आले. भाई कोतवाल हे सिद्धगड किल्ल्यावर होते. पुणे, कुलाबा, ठाणे, तिन्ही जिल्ह्यांचा हा किल्ला म्हणजे किल्ली; परंतु फितुर माणसाने पत्ता दिला. रात्री बॅट्यांचा प्रकाश पाडीत हॉल साहेब व सैनिक, पोलीस निघाले. भाई कोतवाल निजलेले होते. पहारेकरी होता. गोमा पाटील यांचा तो मुलगा. हिराजी त्याचे नाव. नावाप्रमाणे तळपता हिरा होता. त्याला गोळी लागली. भाई कोतवाल उठले. त्यांनी बंदूक घेतली; परंतु त्यांनाही गोळी लागली. तरीही ते निसटून जाऊ पाहत होते; परंतु अशक्य झाले. इतरांना म्हणाले, ''तुम्ही शक्य तर निसटा. जा.'' काही पकडले गेले.

काही निसटले. भाई कोतवालांनी स्वातंत्र्याच्या सिद्धीसाठी सिद्धगडावर प्राण ठेवले.

गोमा पाटील वगैरेंना पुढे शिक्षा झाल्या. पुढे सारे सुटले तेव्हा गोमा पाटील सुटले.

सिद्धगड हे तीर्थक्षेत्र आहे. जनतेने तेथे स्तंभ उभारला आहे; परंतु हुतात्मा कोतवाल यांचे स्मारक हृदय-हृदयात हवे. गरीब जनता जोवर सुखी नाही तोवर विसावा नाही घेता कामा. सुखाने राहता नाही कामा.

❖❖❖

भारताची पुण्याईसेनापती

पां. म. बापट

डेक्कन कॉलेजात शिकत असताना त्यांनी एक दिवशी तलवार हाती घेऊन देशाच्या स्वातंत्र्यार्थ देह पडेपर्यंत धडपडण्याची शपथ घेतली. त्यांनी त्या दिवसाला मंगल दिवस असे म्हटले आहे. कार्लाईलने म्हटले आहे. ''ज्याला जीवनाचे ध्येय गवसले तो धन्य होय.''

महर्षी सेनापती बापटांचा मला थोडा फार सहवास मिळाला त्यामुळे मी कृतार्थ झालो आहे. विनोबाजी व सेनापती हे माझे दोन हृदयदेव. मी त्यांच्यापासून दूर दूर असलो तरी एकांतात त्यांच्याजवळ मुकेपणाने बोलतो. त्यांची थोडीफार कृपादृष्टी अनधिकारी असूनही मला लाभते ही प्रभूची कृपा. सेनापती म्हणजे मूर्तिमंत त्याग व सेवा. स्वतःची विशिष्ट मते असली तरी सर्व पक्षांविषयी आदर. कोणी कुठे सेवा करो. त्यांचे कौतुक करतील. कोणी बोलावले तर जातील. आपला जेवढा उपयोग होईल तेवढा होऊ द्यावा हे व्रत. वृद्धपण त्यांना माहीत नाही. ते चिरयुवा आहेत. चिरवर्धमान आहेत. खरोखरच ते श्रीहरीचे आहेत. भले जीवन जगणे हा त्यांचा धर्म. आपल्या चैतन्यगाथा या कवितासंग्रहातील अखेरच्या कवितेत ते म्हणतात, ''प्रभूच्या बागेतील मी बुलबूल आहे. भलाई हे माझ वतन आहे.''

ते महाराष्ट्राची, भारताची पुण्याई आहेत. त्यांच्या पुण्यपावन मूर्तीला भक्तिमय प्रणाम.

त्यांचा जन्म 1880 च्या नोव्हेंबरच्या 12 तारखेस नगर जिल्ह्यात पारनेरला झाला. तो दिवस कार्तिक शुद्ध एकादशीचा म्हणून पांडुरंग नाव.

'सेनापतीच्या ज्या काही गोड आठवणी मजजवळ आहे त्या सांगतो.

विलायतेत चार वर्षे शिकायला होते. त्यांना स्वातंत्र्याचा ध्यास लागला होता. तेथे असलेल्या हद्दपार रशियन देशभक्तांजवळ बॉम्ब करण्याची विद्या शिकले. लष्करी शिक्षणासाठी एडिंबरोच्या रायफल तुकडीतही नाव नोंदविते झाले. तेथील तरुणांचे म्होरके स्वातंत्र्यवीर सावरकर, सेनापती म्हणत ''सावरकर सुंदर बोलत. स्फूर्ती देत.''

सेनापती मातृभूमीला परत आले. कलकत्त्याला हिंदी क्रांतिकारकांच्या सूत्रधारास भेटले. गोऱ्या अधिकाऱ्यांचे खून पाडण्याचे धोरण ठरले होते. सेनापती म्हणाले, ''हा मार्ग नव्हे. जनतेत जागृत करून योग्य वेळी बंड करू.''

सेनापतींवर पकड वॉरंट निघाले. ते चार वर्षे अज्ञातवासात गेले. शेवटी अटक झाली. मुंबईच्या लॉकअपमध्ये आणले. पोलीस अधिकारी व्हिन्सेंटसाहेबावर सेनापतींच्या स्वच्छ व स्पष्ट वागण्याचा अपार परिणाम झाला, ''तुम्हाला सोडले तर काय कराल?'' या प्रश्नाला सेनापती म्हणाले, ''वेळ आली तर सशस्त्र बंडही करावे लागेल.''

पुढे सुटले. आपल्या पत्नीला अज्ञातवासात एक करुण पत्र लिहिले, ''मी अज्ञातवासात एक प्रकारे नष्टवत, मृतवत. शास्त्राची अशा परिस्थितीत पुन्हा पती करायला संमती आहे. तू पुनर्विवाह कर.'' त्यांनी आपल्या मित्रालाही, ''माझ्या पत्नीशी विवाह लाव'' म्हणून पत्र लिहिले. मनाचा असा मोठेपणा कोठे पहावयास मिळेल?

सेनापतींच्या घरी मी गेलो की, मला लेनिन-मिक्श्चर मिळायचे. रशियन क्रांतीचा पहिला वाढदिवस होता. मराठा पत्राच्या कचेरीत काम करीत होते. म्हणाले, ''आपण हा मंगल दिवस येथे साजरा करू.'' डाळ, मुरमुरे आणले. म्हणाले, ''घ्या हे लेनिन मिक्श्चर.''

1920-21 च्या मुळशी सत्याग्रहाचे नेतृत्व त्यांच्याकडे आले. सेनापती हे नाव तेव्हापासून त्यांना मिळाले. त्यांना शिक्षा झाली. पुढे सुटले. पुन्हा सत्याग्रह. अखेर त्यांनी 1924 साली शस्त्र सत्याग्रहही केला. कोणाला ठार न करता शुद्धबुद्धीने शस्त्र घेऊनही सत्याग्रह करता येतो हा सिद्धांत त्यांना मांडायचा होता. सात वर्षांची शिक्षा झाली. पुन्हा 31 साली खुनाला उत्तेजन देणारे भाषण केले म्हणून

सात वर्षांची शिक्षा.

काँग्रेस मंत्रिमंडळ आले तेव्हा सुटले. 1937 मध्ये. नगरला भेटले तेव्हा म्हणाले, ''तुरुंगात तुमची पत्रे वाचली. श्यामची आई वाचली. आवडली पुस्तके.'' मला अपार आनंद झाला. मी एक धडपडणारा वेडावाकडा जीव. मी त्यांच्या चरणांकडे बघत होतो.

तुरुंगातून बाहेर आल्यावर त्यांच्या मनात प्राणयज्ञाची कल्पना खेळत होती. एकदा म्हणाले, ''गंगेच्या तीरावर असताना ही कल्पना मला सुचली. अहिंसा प्रभावी व्हायला अहिंसक हव्यात. हजार हजार माणसांनी ध्येयार्थ प्राण फेकावे.'' स्वतः मुळा-मुठा संगमावर जलसमाधी घेण्याचा निर्णय घेतला. देशातील भेद जावेत. हिंदू-मुसलमान ऐक्य यावे म्हणून; परंतु मित्रांच्या आग्रहाने म्हणा किंवा प्रभूच्या कृपेने म्हणा सेनापतींनी संकल्प दूर ठेवला.

1938 मध्ये धुळ्याची गिरणी तीन दिवसात उघडली नाही, तर तापीत उडी घेईन असे मी घोषित केले. सेनापती धावत आले. म्हणाले, ''गुरुजी मरणार असतील तर मलाही मेले पाहिजे.'' परंतु गिरणीचा प्रश्न सुटला.

दुसऱ्या महायुद्ध काळात प्रचार सभातून सेनापती युनियन जॅक जाळायचे. म्हणायचे, ''इंग्रजांच्या स्वातंत्र्याची ही खूण म्हणून मी आदराने तिला आधी ओवाळतो आणि आपल्या पारतंत्र्याची खूण म्हणून आता जाळतो.''

अस्पृश्यांना पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरात प्रवेश मिळावा म्हणून मी महाराष्ट्रभर हिंडत होतो. त्यावेळी सेनापती माझ्याबरोबर होते. त्यावेळच्या किती आठवणी.

रस्त्यात अपार धूळ, आम्ही नाकावर रुमाल धरायचो. सेनापती म्हणायचे, ''उद्या अमेरिकेत शोध लागेल की धुळीत व्हिटॅमिन आहे. सुंदर धूलिकणाने भरलेल्या बाटल्या येऊ लागतील. मग त्या तुम्ही नाकात कोंबाल, हे शरीर मातीचेच आहे. जाऊ द्या थोडी धूळ नाकात.''

तात्यांना मुले म्हणजे प्राण. अनेक ठिकाणी जेवायला वेळ असला की, जवळच्या मुलांना म्हणायचे, ''या गोट्या खेळू या. तुमचा नेम नीट लागला तर बैदूल बक्षीस देईन.'' तात्यांना दिसते कमी. तरी ते अचूक नेम मारीत.

तात्या अंतर्बाह्य स्वच्छतेचे भोक्ते. सफाईचे काम करायचे. एकदा एका गावी त्यांचे कपडे एका मुलाने त्यांना न कळत धुतले. पण नीट धुतले नाहीत. सेनापतींनी दुसऱ्या गावी गेल्यावर ते स्वतः परत धुतले; म्हणाले, ''काम करतो म्हटले तर नीट केले पाहिजे.'' त्यांचे म्हणणे किती खरे!

सेनापती श्रीहरीचे चेले. म्हणायचे, ''तो श्रीहरी मला सांगतो, तो मजजवळ बोलतो.'' मार्क्सवादी मित्रांना म्हणायचे, ''तुमच्या सर्व प्रयोगांच्या मागे माझा श्रीहरी मी ठेवीन.'' परंतु ते आग्रही नाहीत. ते खरोखरच सारे नाटक समजतात. ही माणसे म्हणजे नाना प्रकारची पात्रे. गांधी खून खटल्यात त्यांनी सावरकरांच्या बचाव निधीला मदत केली. आर्थिक अडचणीमुळे सावरकरांना आपला बचाव करात आला नाही, असे होऊ नये म्हणून महात्माजींच्या खुनानंतर सेनापती जिवंत समाधी घेणार होते. देशातील द्वेष-मत्सर शमावेत म्हणून.

तात्या शब्दाला जागणारे. एक दिवस मी मुंबईत राहतो तेथे आले होते. तेथे विश्वनाथ नावाच्या तामीळ बिऱ्हाडकरूच्या मुलाने फार आग्रह केला तेव्हा म्हणाले, ''परत कधी तरी येईन.'' आणि खरेच एक दिवस उजाडत आले म्हणाले, ''येईन म्हटले होते. आलो. मुलांना दिलेला शब्द पाळावा. माणसे खोटे बोलतात असे त्यांना वाटता कामा नये.''

सेनापतींचा स्वभाव फार विनोदी. थोर सेवक हरिभाऊ फाटक नि सेनापती एकदा पुण्याच्या रस्त्यातून चालले होते. रस्त्यातला कोणताही देव दिसला की, हरिभाऊ चप्पल काढून नमस्कार करायचे. तसा त्यांनी केला. सेनापती म्हणाले, ''हरिभाऊ, देव दिसताच अगदी चप्पल काढता!''

अज्ञातवासातून आल्यावर पारनेरला भंगी काम, साक्षरता इत्यादि सेवा करीत. वडील गणपतीचे पुजारी. लोकांनी त्यांच्याकडे तक्रारी केल्या. तेव्हा वडिलांना म्हणाले, ''तुम्ही गणपतीची पूजा करताना त्याची बैठक साफ करता. मी माझ्या गणपतीची साफ करतो. माझा गणपती जगभर

पसरला आहे.''

सेनापतींचा महान् निरंहकारी त्याग, ही अखंड सेवा का फुकट जाईल?

❖❖❖

अमर

कस्तुरबा गांधी

भारताचे सतीत्व तुमच्या रुपाने प्रकट झाले. मृत्यूशी गंभीरपणे बोलणाऱ्या **सावित्रीची वृत्ती तुमच्याजवळ होती. सीतेची दिव्य करण्याची वृत्ती होती. भारतीय पावित्र्य, पातिव्रत्य, धीरता, सेवा, सहानुभूती, प्रेम, मांगल्य यांची तुम्ही मूर्ती होता. हे राष्ट्र तुमचे चिर ऋणी आहे. केवढा उदात्त आदर्श ठेवून तुम्ही गेलात!**

30 जानेवारीला बापूंचा श्राद्धदिन. 22 फेब्रुवारीला बांचा-कस्तुरबांचा श्राद्धदिन. पंचांगाप्रमाणे शिवरात्रीस त्या देवाघरी गेल्या. बा आणि बापू ही भारताची मृत्युंजय अशी मोलाची ठेव आहे. राम-सीता, नल-दमयंती, हरिश्चंद्र-तारामती, सत्यवान-सावित्री, वसिष्ठ-अरुंधती, अत्रि-अनसूया तशी बापू आणि बा नवभारताची उभयता मायबाप.

कस्तुरीप्रमाणे बांचे जीवन सुगंधी, तो सुगंध चिरकाल राहील. महात्माजींच्या महान् प्रयोगात त्या सामील झाल्या. ते आरंभीचे झगडे, ते संघर्ष; परंतु शेवटी त्यांनी जाणले की, मी ज्याची पत्नी झाले आहे तो एक नवसंदेश देणारा पुरुष आहे. मी का त्यांच्या मार्गात अडथळा होऊ? मला त्यांच्या भव्य प्रयोगात समरस होऊ दे असे त्यांनी ठरविले.

''स्त्रिया यशाची शक्ति भ्रताराची करिती भक्ति''

असे सावित्रीच्या गाण्यात आहे. बा छायेप्रमाणे महात्माजींच्या मागोमाग गेल्या. जाणीवपूर्वक गेली 60 वर्षे एकत्र जीवन उभयता जगली. किती प्रसंग असतील? किती अमर स्मृती असतील!

आपल्या विश्वविख्यात पतीप्रमाणे ही थोर माउलीही दु:खाचे घोट गोड करून पीत होती. पतीप्रमाणे त्याही अनेक अग्निदिव्यातून गेल्या, कसोटीच्या प्रसंगांतून गेल्या. पतींच्या ध्येयवादी जीवनाशी त्याही समरस झाल्या. त्यांच्या प्रयोगांत सामील झाल्या. त्यांनी दारिद्र्याचा वसा घेतला. राष्ट्राला मुक्त करण्यासाठी तुरुंगाला मंदिर मानले.

सारे मोह सोडले. स्वातंत्र्याच्या लढ्यातही गेल्या. 1930 साली महात्माजींना अटक झाली. कस्तुरबा पत्रके काढीत होत्या. गुजराती नारींना तेजस्वी प्रेरणा दिली. बा निर्भय होत्या. सरकारी कृपेची त्यांनी कधी याचना केली नाही. महात्माजींना 42 साली अटक झाली; परंतु त्या मागे राहू इच्छित होत्या. लढा लढायला. शिवाजी पार्कवर ती राष्ट्रमाता लाखो जनतेसमोर उभी राहिली; परंतु सरकारने आगाखान पॅलेसमध्ये नेऊन ठेवले आणि बा पुन्हा भारताला दिसायच्या नव्हत्या.

त्यांचा आवडता महादेव अटक होऊन आठवडा होतो न होतो तो गेला. आपल्या पुत्रवत महादेवाचे स्वर्गप्रयाण कस्तुरबांनी पाहिले आणि महात्माजींचा तो उपवास. नाडी सापडतनाशी झाली.

यांची काय मन:स्थिती असेल? परंतु महात्माजी वाचले. बाच त्यांच्या आधी जायच्या होत्या. महात्माजीच्या मांडीवर त्यांना मरण आले. ''मी आहे तुझ्याजवळ, मी जाणार नाही दूर'' महात्माजी म्हणायचे. चितेजवळ राष्ट्रपिता शेवटपर्यंत उन्हात उभा. दोन अश्रू त्या कारुण्यमय दृष्टीतून घळघळले! माते, तुझे ते बंदीखान्यातील मरण आम्ही कसे विसरु? पुण्याची ती समाधी म्हणजे भारताचे तीर्थक्षेत्र आहे. महादेवला तेथे तुमची चिर सोबत आहे. पुत्रवत महादेवाला कसे सोडून जायचे असे का तुम्हाला वाटले?

बा आणि बापू! या दोन नावात केवढी अद्भुत जादू, केवढी अमृतमय किमया ! तुमचे आत्मे भारताला तारीत राहतील. बा, भक्तिप्रेमाचा, कृतज्ञतेचा तुमच्या स्मृतीला प्रणाम!

तुमचे जीवन म्हणजे राष्ट्राची अमर पुण्यपुंजी. ते जीवन आम्हाला सत्प्रेरणा देवो.

❖❖❖